

НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

ВИПУСК №1/2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 1

Херсон
2014

1

Наукове періодичне видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ****2014 Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ**

*Рекомендовано
до друку та поширення
через мережу Internet
Херсонським державним
університетом на підставі
Протоколу № 5 від
22.12.2014 р.*

*Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
серія № 21082-10882 Р,
видане Державною реєстраційною
службою України
24.11.2014 р.*

Адреса редакційної колегії:
Кафедра соціально-економічної географії, Херсонський державний університет, факультет біології, географії і екології, 73000 м. Херсон, вул. 40 р. Жовтня, 27.
Тел.: +38 (0552) 32-67-17.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. Точка зору редакційної колегії не завжди збігається з позицією авторів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**Головний редактор:**

Вінніченко Г.П. – професор кафедри екології та географії Херсонського державного університету, доктор геолого-мінералогічних наук, професор;

Заступник головного редактора:

Шапошников К.С. – декан факультету економіки та менеджменту Херсонського державного університету, доктор економічних наук, професор;

Відповідальний секретар:

Мальчикова Д.С. – завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Члени редакційної колегії:

Топчєв О.Г. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, професор;

Гукалова І.В. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, старший науковий співробітник;

Кисельов Ю.О. – професор кафедри екології та географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, професор;

Пилипенко І.О. – декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Давидов О.В. – завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Яворська В.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, доктор географічних наук;

Немец Л.М. – завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор географічних наук, професор;

Немец К.А. – професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор географічних наук, професор;

Мезенцев К.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук, професор;

Барановський М.О. – завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор;

Смаль В.В. – професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор;

Підгрушній Г.П. – завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, старший науковий співробітник;

Вишневський В.І. – професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету, доктор географічних наук, професор;

Павел Чаплінський – Dr. Hab., професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (Польща);

Паулина Шмелінська-Петрашек – Ph.D., заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (Польща).

ЗМІСТ

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	4
Топчієв О.Г., Нефедова Н. Є., Яворська В.В. ВІТЧИЗНЯНА ГЕОГРАФІЯ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НОВІТНЬОЇ НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	4
Shaposhnykov K.S., Osadchiy O.D. CONVERGENT DEVELOPMENT INFOCOMMUNICATION OPERATORS IN THE NATIONAL ECONOMY	13
Смаль В. ОСНОВНІ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СТАДІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	20
Гукалова І.В., Молікевич Р.С. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГЕОДЕМОГРАФІЇ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ В МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	36
Пилипенко І.О. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»	45
Мальчикова Д.С. ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕСУРСИ ЯК ОСНОВА СТРАТЕГІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	52
Омельченко Н.В. ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА УРБАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	59
ГЕОМОРФОЛОГІЯ ТА ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ	63
Винниченко Г.П., Давыдов А.В., Таджикибеков М.Т. РОЛЬ ОЛЕДЕНЕНІЙ В ФОРМИРОВАННІ КОНФИГУРАЦІЇ РЕЧНОЇ СЕТИ (НА ПРИМЕРЕ ГОРНИХ СТРАН ЮГО-ВОСТОКА СРЕДНЕЇ АЗІЇ І РАВНИННИХ ОБЛАСТЕЙ ЮГА УКРАЇНИ).....	63
Бровко М., Саркісов А. ЗАЛЕЖНІСТЬ РЕЛЬЄФУ ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ВІД ОСОБЛИВОСТЕЙ ЙОГО ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ.....	70
Меркулова О. АНАЛІЗ ТЕХНОГЕННИХ ПРОЦЕСІВ У ГЕОСФЕРІ.....	76
ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ	79
Богадзьорова Л.М. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ.....	79
Гоманюк Н.А. ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ТУРИСТИЧЕСКИХ МАРШРУТОВ ПО ХЕРСОНУ И ЮГУ УКРАИНЫ	84
Машкова О.В., Богадзьорова В. ВИДИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ	89

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

ВІТЧИЗНЯНА ГЕОГРАФІЯ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НОВІТНЬОЇ НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Топчієв О.Г.,

доктор географічних наук,
професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

Нефедова Н.Є.,

кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

Яворська В.В.,

доктор географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

*У статті обговорюються напрями та перспективи розвитку вітчизняної географії в умовах становлення української державності. Розглядаються такі питання, як геополітичні та гео економічні дослідження, розробка принципів державної регіональної політики та адміністративно-територіального реформування України, формування транспортно-логістичних структур і систем, розроблення регіональної демографічної політики, планування території, географічний кадастр природних умов і ресурсів України. **Ключові слова:** геополітичні та гео економічні дослідження, державна регіональна політика, транспортно-логістичні структури та системи, регіональна демографічна політика, планування території.*

*В статье обговариваются направления и перспективы развития отечественной географии в условиях становления украинской государственности. Рассматриваются такие вопросы, как геополитические и геоэкономические исследования, разработка принципов государственной региональной политики и административно-территориальной реформы Украины, формирование транспортно-логистических структур и систем, разработка региональной демографической политики, планирование территорий, географический кадастр природных условий и ресурсов Украины. **Ключевые слова:** геополитические и геоэкономические исследования, государственная региональная политика, транспортно-логистические структуры и системы, региональная демографическая политика, планирование территорий.*

Topchiev O., N. NEFEDOVA, YAVORSKA V.V. DOMESTIC GEOGRAPHY IS IN THE CONDITIONS OF BECOMING OF UKRAINIAN STATE SYSTEM AND NEWEST SCIENTIFIC REVOLUTION. The paper discusses the directions and prospects of development of the national geography in the conditions of formation of Ukrainian statehood. Such issues as the geopolitical and geo-economic research, development of principles of regional policy, and administrative-territorial reform in Ukraine, formation of transport and logistics structures and systems, development of the regional population policy, territorial planning, geographic cadastre of natural conditions and resources of Ukraine are studied. **Key words:** geopolitical and geoeconomy researches, public regional policy, transport-logistic structures and systems, regional demographic policy, territories planning.

Час становлення державності України співпав із глибокими суспільно-історичними трансформаціями в розвитку людства: складна й багатоаспектна цивілі-

заційна криза, входження найбільш розвинутих країн у постіндустріальну стадію розвитку, новітня наукова революція, головною складовою якої виступає інформати-

зація суспільства, формування потужних глобальних комунікаційних та інформаційних мереж.

Новітня наукова революція показала, що природу й суспільне буття не слід розглядати жорстко детерміновано, як автомат (чи годинник), підпорядкований чітким правилам і законам, за якими можна визначити минуле чи прогнозувати майбутнє. Ще вчора матеріальний і духовний світ видався достатньо впорядкованим, таким, що рухається до всезростаючої гармонії. Реальна дійсність заперечує такий «наївний оптимізм». Суспільно-історичний розвиток, перебіг подій стають дедалі все менш визначеними та передбачуваними, іноді – ірраціональними. Сучасні соціально-економічні процеси виглядають усе менш детермінованими та впорядкованими, соціальні та політичні явища – усе більш стихастичними й незрозумілими. Географічна наука повинна повною мірою сприймати ознаки та прояви нової картини світу та відповідні зміни й трансформації загальнонаукової методології. Важливою передумовою нової наукової революції є *сучасна цивілізаційна криза*, що помітно поглиблюється. Сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у стані суспільно-історичних біфуркацій.

Географія – одна з небагатьох наук, яка своєю предметною областю охоплює й природу, і суспільство, користується законами розвитку природними та соціальними (суспільними). Традиційний поділ наук на природничі й суспільні, *принципова різноякісність законів природних і суспільних* є однією з ключових проблем сучасної загальнонаукової методології. Мислителі констатують, що між традиційною *гуманітарною культурою* та *науковою культурою*, що сформувалася переважно на основі природознавства та техніки, поглиблюється істотний розрив, який називають навіть «прірвою». Представники гуманітарних

наук мало обізнані з науковою моделлю фізичного світу, вони не сприймають спрощень, ідеалізацій, формалізацій, за допомогою яких природничники вибудовують свої теорії. У свою чергу представники природничих наук не обізнані із соціогуманітарними цінностями та критеріями, не сприймають концепцій і теорій соціального розвитку, оскільки суспільствознавці не користуються методами точних наук. Така *поляризація культури та знання* завдає шкоди загальному поступу людства та розвитку самої науки. Вона протистоїть об'єктивній цілісності матеріального світу, єдності буття та законів його розвитку. У наш час різко посилюються *інтегративні тенденції* в науці. Загальнонаукові та міждисциплінарні концепції й підходи набувають дедалі більшого поширення. Нині говорять уже про формування *єдиної науки про життя – природу – людину – суспільство*.

Методи природничих і гуманітарних наук різняться тим, що перші націлені на пошук загальних законів та їх відповідності експериментам (практиці), другі мають справу зі світом людських цінностей, з уподобаннями окремих індивідів і соціумів. У природознавстві теорія істинна, якщо вона підтверджена практикою та фактами, у суспільствознавстві цінності та соціальні теорії істинні, якщо вони ефективні, якщо вони дають соціальний ефект. Зрозуміло, що *соціальні цінності завжди суб'єктивні й до того ж дуже непостійні*. Можна сподіватись, що філософія зможе врешті-решт довести й глибинну об'єктивність будь-яких суб'єктивних соціальних критеріїв, але в біжучій практиці суспільство орієнтоване на задоволення власних потреб та інтересів. Згадаймо як приклад численні заклики й філософів, і екологів, і релігійних діячів осмислити згубність *споживчого суспільства* та відійти від його ідеалів і свідомо обмежити людські потреби.

Географи досліджують взаємодію суспільства та природи, оперують природно-господарськими та соціоприродними комплексами, системами та повинні в той чи інший спосіб *поєднувати та синтезувати закони й закономірності функціонування природи та суспільства, а також відповідні різноякісні критерії щодо їх істинності*. Майже вся історія науки пронизана пошуками відмінності та різноякісності природи та суспільства, обґрунтуванням певної несумісності законів їх розвитку. Прийшов час нового осмислення такого «протистояння» методами загальнонаукового синтезу, *обґрунтування на нових методологічних засадах єдності й цілісності природного середовища й людини з усіма сферами її життєдіяльності*. І географія, яка своєю предметною областю охоплює природу, населення, господарську та духовну життєдіяльність людини, чи не найближче порівняно з іншими науками стоїть до методологічного розв'язання цих проблем. Географія повинна повною мірою враховувати сучасні трансформації загальнонаукової методології щодо розмежування та нерозривної єдності суспільства і природи. Згадаймо принагідно патову методологічну ситуацію у вітчизняній географії в 1960–1970-х роках, коли методологічні постулати щодо різноякісності та неспівставності законів розвитку природи та суспільства жорстко розмежували цілісну географічну науку на дві географії – фізичну та економічну, з яких перша була віднесена до наук природничих, а друга до суспільних, і фактично загальмували на тривалий час розвиток комплексних географічних досліджень та загальногеографічної теорії.

В умовах становлення державності на передній план географічної освіти та науки виходять *геополітичні та геоекономічні проблеми України*. Необхідно по-новому представити роль і місце України як нової держави на політичній та геоекономічній

карті світу, показати її можливості й потенціал у контексті глобального суспільно-політичного розвитку. Одне з головних питань – склад і межі етнічних українських земель. Цю проблему свого часу розглядав П.Й. Шафарик (1837 рік), а докладно розробив С.Л. Рудницький (1914 рік). У складній і драматичній історії становлення української державності значні території етнічних українських земель мали різну приналежність і чимало геополітичних міфів і фальсифікацій, відгуки яких відчуваються й нині. Як приклад згадаємо концепцію Малоросії, яка ще сповідується окремими російськими політиками. Необхідно підняти фундаментальну працю «Россия: полное географическое описание нашего отечества. Т. 14: Новороссия и Крым» за редакцією В.П. Семенов-Тянь-Шанского [14], де зокрема проаналізований етнічний склад населення цього краю та зазначено, що його переважну більшість становлять «малороси». Підкреслимо, що тогочасна Новоросія охоплювала територію від Кишинєва й Ізмаїла на заході через Катеринослав і майже до Воронежа та Царицина на сході, включаючи все Приазов'я, Кубань та Ставропілля. Завдання географічної освіти і науки – популяризувати та вивчати історико-географічні реалії про етнічні українські землі.

Україна займає виключно вигідне геоекономічне положення щодо міжнародного транзиту нафти та газу між головними світовими регіонами – постачальниками та споживачами енергоносіїв. Це такі напрями, як «Росія – країни ЄС», «Каспійський регіон – Європа», «Іран – Європа», «Ближній Схід – країни ЄС». Зрозуміло, що практична участь України в транзиті нафтогазових ресурсів потребує значних зусиль й інвестицій. Тим не менш транзитний потенціал нашої країни на міжнародному ринку енергоносіїв являє собою потужний чин-

ник її економічного зростання, який необхідно повною мірою використати.

Свого часу Балтійсько-Понтійську (Балтійсько-Чорноморську) доктрину розробив фундатор української географії С.Л. Рудницький. Пропонувалось навіть формування «Балтійсько-Понтійської федерації» в складі молодих східноєвропейських країн, що утворились після завершення першої світової війни (Фінляндія, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Україна), яка б протистояла загрозі експансії зі сходу та заходу. Напередодні другої світової війни була розроблена Чорноморська доктрина українського письменника і політолога Ю.І. Липи, у якій розкривається геополітична та гео економічна значимість Чорноморського регіону.

У 1997 році була створена регіональна організація ГУАМ (Організація за демократію та економічний розвиток), у складі якої Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова (упродовж 1999–2005 років в організацію входив Узбекистан та її аббревіатура була ГУУАМ).

Набирає геополітичної ваги Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), яка заснована 1 травня 1999 року на основі Договору про Чорноморське економічне співробітництво від 25 червня 1992 року [1]. До складу зазначеної організації входить 12 країн Причорномор'я та Південних Балкан: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна.

Потужний імпульс до розвитку економічної та соціальної географії, пов'язаний зі становленням в Україні *державної регіональної політики*, концепція якої була затверджена Указом Президента України в травні 2001 року. Україна запозичила європейський досвід регіональної економіки як головного напрямку регулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Асоці-

ація європейських регіонів являє собою приклад ефективного управління регіональним розвитком. Цільова настанова регіональної економіки – стикової науки між економікою та географією – полягає в децентралізації управління господарством, у перенесенні управлінських рішень на рівень регіонів. Регіональна економіка як стратегія управління набула такої ваги, що Європейський Союз (далі – ЄС) розглядає її як обов'язкову умову для країн, які хочуть бути членами європейського співтовариства.

Нині регіональну політику в Україні ведуть за областями, АР Крим та містами Київ і Севастополь. За нормами ЄС області не відповідають рекомендованим розмірам регіонів (NUTS – II): за соціально-економічним потенціалом вони значно менші.

Методологічні принципи *регіоналізації* в контексті державної регіональної політики вже розроблені [9]. Регіони базового рівня (NUTS – II) являють собою природно-господарські (соціоприродні) комплекси другого рівня, рахуючи першим національне господарство. Такі регіони повинні виділятися на комплексній географічній основі та охоплювати реальну своєрідність територій за поєднанням регіональних передумов і чинників: природно-географічних, природно-ресурсних, соціально-демографічних, етнокультурних, економічних, інфраструктурних, екологічних, гео економічних, геополітичних. Особливу роль у регіоналізації країни повинен відіграти історико-географічний (генетичний) підхід [13]. Регіони об'єктивно представляють складові частини країни з різними історико-географічними передумовами заселення та господарського освоєння, з різною геополітичною та гео економічною приналежністю. Обов'язкова умова регіоналізації – наявність регіональної столиці, а

в багатьох випадках і формування регіональної ментальності населення.

Адміністративно-територіальна реформа в Україні віднесена до головних завдань перебудови системи державного управління [8]. Уперше ця проблема позначена в 2000 році, коли указом Президента України була створена комісія з питань адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) України, до складу якої увійшли й географи. Гостра економічна криза 1990-х та революційні події на початку 2000-х років відтермінували проведення АТР. Досвід політичних реформ країн Центрально-Східної Європи переконливо засвідчує необхідність реформування АТУ України та введення відповідних європейських стандартів.

Наприкінці ХХ ст. сформувався новий напрям економічної науки та менеджменту, що одержав назву «логістика» та швидко поширився на суміжні науки, включаючи й економічну географію [1; 5; 6; 10]. *Логістика* стала наскрізним напрямом господарської діяльності та управління, що пронизує й інтегрує все господарське життя. За своїми функціями вона нагадує систему кровообігу економіки, що методологічно протистоїть її нескінченному і все більш глибокому поділові на сектори, галузі, види виробництва. *Логістика* як цілісна теорія економічних зв'язків, як вчення про ефективне управління інформаційними, товарними й фінансовими потоками, що інтегрують сферу постачання, виробництва та збуту, істотно посилює концепцію територіальної організації суспільства й формує її новітні теоретико-методологічні засади. У суспільно-географічних дослідженнях логістика вже зробила перші кроки й орієнтується переважно на транспортно-логістичні проблеми регулювання зв'язків між виробництвом і споживачем та формування оптимальних транспортно-логістичних структур і систем [5, с. 10].

В умовах новітньої наукової революції та глибокої інформатизації суспільства радикальних змін зазнають комунікаційні системи та структури. Поряд із традиційними мережами транспорту й зв'язку формуються якісно нові *транспортно-логістичні структури*, що поєднують обмін товарами та послугами, інтегрують товарні й фінансові потоки, пов'язують операції виробництва, розподілу, збуту, обміну, управління в *транспортно-логістичні комплекси та системи*. Наприклад, великі морські порти, які донедавна були чітко визначеними самостійними підприємствами, у нових умовах швидко інтегруються із численними «дочірніми фірмами», що надають різноманітні послуги щодо доопрацювання вантажів та ринкової інфраструктури, і стають справжніми холдингами – *транспортно-логістичними центрами*. Показово, що транспортно-логістичні центри інтегруються далі й утворюють *транспортно-логістичні комплекси та регіональні системи*.

Порти, що звичайно спеціалізувались на обробленні та перевалці вантажів, із часом посилюють організаційно-технологічне обслуговування перевалки вантажів, нарощують промислову переробку експортної та імпоротної сировини й нині впроваджують транспортно-логістичне супроводження портової діяльності, нарощують свою участь у формуванні транспортно-логістичних ланцюгів і структур [3, с. 10]. Спостерігається прогресивне *ускладнення галузевої структури портової діяльності* від транспортного обслуговування окремих галузей (спеціалізовані порти, що обробляють вантажі певних видів) до комплексних й універсальних портів із широкою номенклатурою вантажів і знову до вузькоспеціалізованих портових центрів із якісно новими рівнями вантажообігу. Радикальна трансформація портової діяльності відбувається в наш час: порти з галузевих

підприємств стають міжгалузевими центрами, що об'єднують різні види економічної діяльності. Сучасна *диверсифікація портової діяльності* поширилась на виробництво товарів і послуг, які раніше були поза межами функціонування порту. Бурхливого розвитку набуло обслуговування розподільчих функцій портів, впровадження новітніх технологій просування вантажопотоків, взаємодії постачальників та одержувачів продукції. У ринкових умовах великі порти Одещини трансформувалися в *портово-логістичні центри*. Усі напрями портової діяльності вже мають сучасну ринкову інфраструктуру (консалтингову, маркетингову, фінансово-кредитну, венчурну, страхову), за допомогою якої порти втягуються у світові логістичні ланцюги та структури. Кількісне зростання портів відбувається за рахунок спорудження нових причалів і комплексів з оброблення вантажів. Якісне розширення портів відбувається шляхом створення аванпортів, «сухих портів», портопунктів тощо. В Одеському морському торговельному порту вже функціонує так званий «сухий порт», де діє митний комплекс та проходять сортування і першу обробку контейнерні вантажі, які надалі автомобільною естакадою спрямовують вже безпосередньо під завантаження в порт та у зворотному напрямку [10].

Однією з головних тенденцій у сучасній *територіальній організації портової діяльності* є істотне посилення взаємодії портів із прилеглою сушею. У тилових зонах Одеських портів (хінтерландах) формується *мережа транспортно-розподільчих центрів*, що обслуговують портові вантажопотоки. З розвитком транспортної логістики суходільні транспортно-розподільчі центри поряд із диспетчерсько-перевалочним обслуговуванням портів нарощують попереднє сортування й обробку вантажів, їх технологічний та інформаційно-правовий супровід. Морські порти

Одещини разом із їхньою береговою інфраструктурою та мережею обслуговуючих транспортно-логістичних центрів необхідно розглядати як новітню форму територіальної організації транспортного комплексу регіону та всієї України – *Одеську регіональну портово-логістичну систему*.

Актуальні й складні питання перед географічною наукою ставить сучасна глибока *демографічна криза* в Україні [13]. У 1991 році країна увійшла в стадію *депопуляції*, за якої смертність населення вже перевищувала народжуваність. Цей час співпадає з проголошенням незалежності України. Проте науковці знають, що демографічна криза закладена в поколіннях 1960–1970 років, яке увійшло у фертильний (дітородний) вік на початку 1990-х років. Географія населення повинна істотно поглибити аналіз демографічного розвитку країни та її регіонів і розробити регіональні засади *державної демографічної політики* [13]. За цим напрямом нині формується *геодемографія* – нова предметна область, яка вивчає територіальні відмінності демовідтворювальних процесів та руху населення. Географи розробляють принципи та механізми *регіональної демографічної політики*. Потребують перегляду традиційні підходи щодо *територіальної організації населення*. Нині *розселення населення* в Україні систематизоване на адміністративно-територіальній основі. Територіальні системи розселення (далі – ТСР) мають таку таксономію: єдина (національна) ТСР; регіональні (обласні та АРК) ТСР; міжрайонні ТСР; районні ТСР; локальні ТСР. З одного боку, такий підхід робить ТСР «керованими», оскільки адміністративно-територіальні одиниці мають певні механізми управління, а з іншого – поза увагою залишаються генетичні, історико-географічні відміни в розселенні населення. Географи добре обізнані з регіональни-

ми типами розселення (поліським, подільським, карпатським, приморським, слобожанським та іншими), які на сьогодні не мають офіційного статусу.

На порядку денному перехід від адміністративно-територіальної систематики населення у формі *територіальних систем розселення* до територіальної організації населення за *регіональними системами розселення*, що сформувались на історико-географічних засадах. Підкреслимо, що потреба в регіональній систематиці розселення пов'язана також з очікуваною *адміністративно-територіальною реформою*. Вагомим чинником нової систематики розселення населення стане регіоналізація країни, зумовлена активним впровадженням державної регіональної політики. Регіональна систематика розселення та регіоналізація країни для потреб державної регіональної політики взаємопов'язані: встановлення регіональних систем розселення обов'язково орієнтується на можливу соціально-економічну регіоналізацію країни; у свою чергу розроблення об'єктивної мережі регіонів спирається на історико-географічну систематику розселення регіонального рівня.

Наприкінці ХХ ст. у географії сформувався новий науковий напрям – *планування територій (геопланування)*. З кінця ХІХ ст. географи з містобудівельниками вели роботи з просторового впорядкування міст (генеральні плани міст) і густо заселених та інтенсивно освоєних територій (райони планування, російський термін – «районная планировка»). З 1990-х років європейські країни поширили цей досвід на території країн і великих регіонів та назвали його «плануванням територій», а в деяких країнах (Німеччина, Росія та інші) «ландшафтним плануванням». З 2000 року за постановою уряду розпочалась розробка «Генеральної схеми планування території України», яка була затверджена як офіційний

документ законом України (2002 рік). Науковці проектного інституту «Діпромісто» за розробку «Генеральної схеми» були відзначені Державної премією України (2003 рік). Надалі планування територій в Україні поширилось на її регіони (АР Крим, Одеська область та інші).

Загальні методологічні настанови нового географічного напрямку планування територій такі. По-перше, необхідно розробити модель (схему) *природного каркасу екологічної безпеки території* у формі *екологічних мереж*: національної, регіональних та субрегіональних. По-друге, потрібно інвентаризувати наявні *антропогенно-техногенні навантаження на довкілля* та показати їх на тематичних картах антропогенно-техногенних навантажень. По-третє, необхідно провести *співставний аналіз природних каркасів екологічної безпеки територій та каркасів (картосхем) антропогенно-техногенних навантажень на територію*, виявити проблемні ситуації, показати «гарячі точки» та «кризові ареали» й обґрунтувати пропозиції та заходи щодо розв'язання проблемних ситуацій, екологічного оздоровлення території, покращення умов життєдіяльності населення. Зазначені підходи необхідно доповнювати й деталізувати *компонентними планувальними розробками*, які представляють фактичну та проектну (перспективну) територіальну організацію природного середовища, населення, інфраструктури, господарства: карти ландшафтно-будівельної та агроландшафтно-будівельної організації території, територіальних систем розселення, соціальної та виробничої інфраструктури, виробництва, духовної життєдіяльності населення. Таким чином, планування територій являє собою її комплексне географічне дослідження з елементами проектування та прогнозування, що має на меті раціональну, економічно ефективну й екологічно безпечну територіальну організацію суспільства. Плануван-

ня території можна розглядати і як актуальну, міждисциплінарну проблему, у розробленні якої поряд із географами беруть участь економісти, екологи, транспортники, містобудівельники, управлінці.

Планування територій спирається на базові поняття *розміщення продуктивних сил* та *територіальна організація суспільства*. Перше з них традиційне, уведене наприкінці XIX ст. у теоріях штандорту, друге – нове, започатковане в 1970-х роках (Р. Морилл). Терміни «розміщення» та «територіальна організація» вживають як синоніми: розміщення населення – територіальна організація населення; розміщення промисловості – територіальна організація промисловості тощо. Проте така синонімічність сприйнята лише для галузевого чи компонентного підходу. Для характеристики соціально-господарських комплексів, які інтегровано представляють поєднання різних компонентів, термін «розміщення» стає непридатним. У розробленні планування території як нового наукового напрямку суспільної географії та регіональної економіки слід шукати раціональне поєднання обох базових понять – розміщення продуктивних сил (компонентний підхід) та територіальна організація суспільства (інтегрований, комплексний підхід).

Актуальним напрямом геоecологічних досліджень стала проблема формування *природних каркасів екологічної безпеки* регіонів, країн і континентів. Країни ЄС у 1990-х роках започаткували формування *Всеєвропейської екологічної мережі*, яка надалі була доповнена програмою створення *Східно-Європейської екологічної мережі*. Законами України (2000 рік та 2004 рік) затверджена концепція та програма формування *Національної екологічної мережі* України на 2000–2015 роки. Постанова Кабінету Міністрів України (2000 рік) зобов'язала обласні державні адміністрації та Уряд АРК розробити концепції та програми створення ре-

гіональних екологічних мереж. Нині ця робота вже виконана в окремих областях та АР Крим. Концепція, програма й ескізна карта регіональної екологічної мережі Одещини розглядалася та затверджувалася обласною радою впродовж 2002–2005 років. *Екологічна мережа (екомережа)* законодавчо визначена як єдина територіальна структура, яка формується для поліпшення умов охорони та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання ділянок та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, що мають особливу цінність для охорони природного середовища.

Географи повинні продовжити та завершити розробку *географічного кадастру природних умов і природних ресурсів України та її регіонів*. Значна частина цієї роботи вже виконана у формі різноманітних тематичних карт і атласів, зокрема в Національному атласі України (2007 рік). Розроблені кадастри мінерально-сировинних ресурсів, водних, лісових ресурсів, діють сонячний і вітровий кадастри. При цьому Україна запізнюється з введенням земельного кадастру, розробка якого започаткована постановами уряду 1995 та 1997 років і у відновленні якого важливу роль відіграли географи. Систематика природних ресурсів лишається неповною та недосконалою. Не мають оцінки біосферні ресурси, екологічна ємкість території. Не розроблена кадастрова оцінка власне територіальних ресурсів. Відсутні методичні підходи щодо порівняльної оцінки природних умов життєдіяльності населення різних територій.

Головним технологічним проривом географічної науки наприкінці XX ст. стала *інформаційна парадигма*. Розроблення й масове поширення *геоінформаційних технологій, електронного картографування,*

створення геоінформаційних баз даних і різноманітних ПС (геоінформаційних систем) має непересічне значення не лише для географії чи всієї науки, але й для цивілізаційного поступу людства в цілому. Світ увійшов у так звану інформаційну цивілізацію. Якщо епоха Великих географічних відкриттів була першим злетом географії, що справив колосальний вплив на геополітичний і гео економічний світовий розвиток, то масове поширення геоінформаційних технологій, що має глобальне цивілізаційне значення, позначило другу вершину географічної науки та її перехід на якісно вищий рівень. І чільне завдання сучасної географії

закріпити цей феноменальний здобуток глибокою теоретичною, методологічною та методичною розробкою геоінформаційної парадигми.

У нових умовах істотно посилюються запити суспільства на розроблення стратегії соціально-економічного розвитку країни, її регіонів і міст. Географи повинні ініціювати та брати активну участь у розробленні концепцій і програм розвитку сучасних адміністративних областей, районів, територіальних громад, міст і поселень, а також стратегій соціально-економічного становлення майбутніх регіонів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Географія світового господарства (з основами економіки) : [навч. посіб.] / [Я.Б. Олійник та ін.] ; за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К : Знання, 2011. – 640 с.
2. Заставний Ф.Д. Географія України. / Ф.Д. Заставний – Львів : Світ, 1994 – 472 с.
3. Нефедова Н.Є. Транспортно-логістичні мережі та системи : [навч. посіб.] / Н.Є. Нефедова – О. : ФОРМ Бондаренко М.О., 2014. – 160 с.
4. Одеський регіон: передумови формування, структура і територіальна організація господарства : [навч. посібник] / [авт. кол: О.Г. Топчієв [керівник], І.І. Кондратюк, В.В. Яворська та ін.] ; за ред. О.Г. Топчієва. – О. : Астропринт, 2012. – 336 с.
5. Смирнов І.Г. Транспортна логістика: [навч. посіб.] / І.Г. Смирнов, Т.В. Косарева. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
6. Топчієв О.Г. Географія перед новітніми викликами і запитамі: український аспект / О.Г. Топчієв, В.І. Нудельман, Л.Г. Руденко // Український географічний журнал. – 2012. – № 2. – С. 3–10
7. Топчієв О.Г. Направления полицентрического развития Одесской агломерации / А.Г. Топчиев, Н.Е. Нефедова, В.В. Яворская // Изменения городского пространства в Украине / под ред. Л.Г. Руденко. – К. : Реферат, 2013. – С. 81–93
8. Топчієв О.Г. Проблеми та перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні / О.Г. Топчієв, З.В. Тітенко, В.В. Яворська, // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Районування економічного простору: питання методології і практики : зб. наук. пр. Інституту регіональних досліджень НАН України / відп. ред. Є.І. Бойко. – Львів, 2010. – Вип. 5 (85). – С. 3–12.
9. Топчієв О.Г. Методологічні та методичні проблеми регіоналізації України / О.Г. Топчієв, В.В. Яворська, // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Економічний простір України: регіоналізація і інтеграція в умовах суспільної трансформації : зб. наук. пр. Інституту регіональних досліджень НАН України / відп. ред. Є.І. Бойко. – Львів, 2011 – Вип. 1 (87). – С. 32–45.
10. Топчієв О.Г. Територіальна організація портової діяльності регіону у контексті формування транспортно-логістичних мереж / О.Г. Топчієв, Н.Є. Нефедова // Український географічний журнал – 2013. – № 1 (81). – С. 18–26
11. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. – О. : Астропринт, 2005. – 632 с.
12. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів, Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
13. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014 – 384 с.
14. Россия: полное географическое описание нашего отечества : в 19 т. / [сост. Б.Г. Карпов, П.А. Федуров, В.И. Каратыгин и др.] ; под. ред. В.П. Семенов-Тянь-Шанского. – Спб. : Издательство А.Ф. Девриена, 1910 – Т. 14 : Новороссия и Крым. – 1910. – 983 с.

UDC 331.101: 338.47

CONVERGENT DEVELOPMENT INFOCOMMUNICATION OPERATORS IN THE NATIONAL ECONOMY

Shaposhnykov K.S.,

Doctor of Economic Sciences,
Associate Professor,
Dean of the Faculty of
Economics and Management,
(Kherson State University)

Osadchiy O.D.,

Candidate of Economic
Sciences,
Senior lecturer of the Faculty of
Economics and Management,
(Kherson State University)

*The article investigates the features of formation and development of the infocommunication in the national economy. Determined that ICTs encompass a set of information and communication facilities and methods of collection, processing and transfer of data to a new quality of information. The basic factors that influence the development of the information and communication technologies. Reasonable kinds convergence characteristic of the telecommunications sector and infocommunication in the national economy. **Key words:** convergence, infocommunication, information, national economy, markets, telecommunications.*

*Статья посвящена исследованию особенностей становления и развития рынка инфокоммуникаций в национальной экономике. Определено, что информационно-коммуникационные технологии охватывают совокупность информационных и коммуникационных технических средств и методов сбора, обработки и передачи данных для получения информации нового качества. Выделены основные факторы, влияющие на развитие рынка информационно-коммуникационных технологий. Обоснованы виды конвергенции, характерные для сфер телекоммуникаций и инфокоммуникаций в национальной экономике. **Ключевые слова:** конвергенция, инфокоммуникации, информация, национальная экономика, рынок, телекоммуникации.*

Шапошников К.С., Осадчий О.Д. КОНВЕРГЕНТНИЙ РОЗВИТОК ОПЕРАТОРІВ ІНФОКОМУНІКАЦІЙ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ. *Стаття присвячена дослідженню особливостей становлення та розвитку ринку інфокомунікацій в національній економіці. Визначено, що інформаційно-комунікаційні технології охоплюють сукупність інформаційних та комунікаційних технічних засобів і методів збору, обробки й передачі даних для отримання інформації нової якості. Виділено основні фактори, що впливають на розвиток ринку інформаційно-комунікаційних технологій. Обґрунтовано види конвергенції, характерні для сфер телекомунікацій та інфокомунікацій у національній економіці. **Ключові слова:** конвергенція, інфокомунікації, інформація, національна економіка, ринок, телекомунікації.*

Statement of the problem. Convergence – the process of interpenetration once parallel evolving technology allows optimal access to all services. Results of convergence are promising devices, networks, technology, services with new features.

Telecommunications have a significant impact on the economic, social and cultural development of society. The volume of information transmitted in the world is permanently growing. The dynamics of the

volume of transmitted information over packet networks affects rapidly growing number of computing devices and doubling every 18 months, their productivity, increased competence of the population and its interest in the information.

Analysis of recent research and publications. In preparing the paper work has benefited both foreign and Ukrainian authors in related fields of science such as research problems of the sphere

Infocommunication, research features institutionalization of the national economy. Among the authors whose works are devoted to this subject, known V. Vasylyev, M. Zhelezny, P. Akinin, N. Inkova, V. Koval, T. Kuzovkova, S. Marder, E. Petrova, L. Reyman, T. Sakalosh [1–11] and so on.

Moreover, all the authors, despite the diversity of approaches and opinions, express the idea that the scope Infocommunication rapidly institutionalized and becomes a powerful source of competitiveness of the national economy.

Statement of the task. The aim of the paper is to study convergence of operators Infocommunication in the national economy.

The main material of research. Communication networks are highly organized part of the infrastructure of society, which is composed entirely of network structures. With high reliability, stability, bandwidth, transmission speed, security, communication networks must ensure reliable high-quality transmission of information required at any time between any geographic points. In the course of its evolution, any technical system reaches a stage of the life cycle, when the reserves of its further development by the degree and quality of use of the achievements in the field of information technology.

The need for different types of information to make a real integration of different information networks at the household level. On a single channel data is transmitted very different nature. However, each type of information is characterized by specific requirements for transmission. When packet transmission of speech and video, it is important that the propagation delay in the channel is minimal, and the routing and restoration of data flow packets are real-time. Allow the loss of individual packets. And when transferring text data

or telemetry data is not important real-time mode, but no data loss is acceptable. Accounting for these features can lead to the creation of special technologies to the transmission of certain types of information [1; 3; 7].

For information and telecommunications systems and networks are characterized by not only high rates of change of generations hardware and building a network topology, but also convergence, ie the mutual penetration and fusion [2; 3; 5]. Convergence occurs both in depth (IT), and the width (network connection types, services). Network convergence reduces operating costs by switching to a single transport connection IP-platform. Convergence of integrated fixed and mobile (cell) forms of communication, providing subscribers with broadband wireless access to all types of communications and infocommunication networks.

Currently, there is a process of "mobile substitution" – the subscriber base of fixed telephony reduced. FMC (Fixed Mobile Convergence) is one of the aspects of this process, a tool, a way of "soft" overflow services in mobile networks. Switches between FMC technology resource sharing fixed and mobile networks to provide the user a single continuous service regardless of it location, as well as for the organization of a single service and single billing for services. Convergence of networks (transport network) and access network is the most interesting stage merger of fixed and mobile platforms.

Just increasing convergence in the activities of the various sector, deepening interdisciplinary processes and actualizing infocommunication component of the production of goods and services. Convergence of services provides the ability to deploy next-generation services. FMC is a basic service "single number" correspond-

ing to all existing phone user and complements parallel or serial search callee control forwarding depending on the time and day of the week. One of the ways to increase market FMC services is creating both technical and legal ability to provide such services to the subscribers of one operator [4; 6; 7].

For corporate clients are very important advantages such FMC, as permanent staff availability, remote access to corporate resources, the possibility of combining geographically dispersed offices, intelligent call handling, economical replacement of institutional automated telephone exchanges. These benefits FMC can reduce the cost of intra-connection, and international long-distance calls. In particular, the international service "elevating" will allow companies operating in several national market to use a single number to provide feedback to their audiences.

Convergence is today a merger into one telecommunications, data processing and imaging technologies. This kind of convergence introduces a new multimedia era, when the provision of services to the subscriber's voice, data and image are combined during the session at random times from different sources. Telecommunications and media companies are integrators of all conceivable types of services, trying to satisfy all the needs and desires of the user. FMC is now a tool of competition between operators themselves, means «tying» of subscribers to a single «universal» operator.

Mobile telephony has evolved in a competitive environment. Therefore, one of the main problems of the mobile operators in terms of market saturation is a high level of churn to competitors [2; 8; 9]. The idea of «tying» of subscribers to mobile operator actually by creating mobile-fixed package of services using a common registration fields and the specific composition of ser-

vices can be attractive for operators because of the change package (and operator) will be associated with the change of wired infrastructure. The key role of the operator in the future is a platform for development, support and delivery of services to end users. Moreover, the development will be carried out by independent players partners who are able to implement different business models in the open development environment.

Convergence of integrate information and telecommunications network based on packet switching and IP-protocol, making them suitable for digital communication systems in multi-channels and networks [3; 10; 11]. Convergence of services will provide users with a single package through various different terminals or network access. In addition, there was a significant breakthrough in the development of technical means to ensure subscribers different services, ie service delivery platforms SDP (Service Delivery Platform). The concept originated in the SDP environment of information technology specialists. It opens space for your own internal implementations. Often virtually equated concepts SDP and IMS (IP Multimedia Subsystem). The key to growth in the profitability of the operator business broadband (high-speed) Internet access services (Web-2.0) and various application platforms operators (IMS, SDP).

Functions, which are incorporated in the network equipment (telephone call to fixed networks, forwarding in networks GSM), and exclusive solutions to provide a specific set of specific services, led the transition to universal service delivery platform to potentially any set (Parlay, Web-2.0).

Web-2.0 technology allows customers by using network resources Internet, Web-browser as a client terminal and a plurality of Web-sites, to produce (generate) services, ie to become distributors of infor-

mation and content. In Web-2.0 share many ideas with IMS/SDP, for example [2; 4; 8; 10]: the use of common service enablers; standard function blocks that build more complex services and applications. However, if the concept of IMS has detailed principles of the core network, the Web-2.0 simply means that such a network has been built and operated. As the IMS, and the SDP, represent a radically new approach to the network architecture. To replace traditional vertical architecture comes horizontal networks converged architecture where functionality of the network expanded to general levels for all types of access (mobile or fixed).

The first phase of convergence of communication networks characterize by the transition from IP-telephony to IP-based communications. The ongoing convergence of networks of three basic types: the public telephone network, mobile networks and IP-packet networks – has led to a variety of engineering problems in different planes (the evolution of multi-subscriber access networks; Softswitch scalability, low-capacity system functions provide operational investigative activities; intelligent services and IP-contact centers; operational management networks in transition). Thus, there is the fact that mixed networks - miscellaneous problems. This is not just a problem of a single multiservice Next Generation Networks NGN. Most of these problems previously solved in the public domain, there again, at a new stage infocomm spiral. In IP-based networks unified transport infrastructure can integrate all kinds of applications into a single service platform with a service package.

Convergence leads to the acquisition of the common signs and merging of communication and informatics in a new sector of the economy. The end product of information and communication services

Infocomm are created on Infocomm networks using IT-technologies: receiving, processing, filling, distribution and transmission of information. Infocomm Development convergent evolution which results in the creation of converged networks (NGN, IMS), content-based and converged services, converged terminals (smartphone, wireless gateway, multi-terminal), promotes fusion operators, equipment manufacturers, service organizations in the provision of services and access to networks, revision of business plans and market strategy [9; 11]. Convergence in the IT industry blurs the boundaries, creating a market space integral sector. Convergence causes the transformation of conventional properties of telecommunications services and informatics in the new ones that affect the processes of their creation and implementation. In particular, there are new properties of ICT services.

It should be noted that the rapid development of modern wireless impossible without corresponding semiconductor components. Requires market devices for the network, which is the basis for science and industry in this area. Wireless network information based on a combination of two groups of technologies: wireless transmission of information and networking. Restrict mobility may sensitivity communication technologies to speed the subscriber, the complexity of the transition from one service area in the contiguous without bond breaking, susceptibility to momentary connection.

Serve basis convergence network based on IP-protocol. Intelligent Converged Platform provides high-speed, secure access to business applications from a variety of devices. Technology which provides intelligent communications and solves existing problems in the implementation of multimedia services is the IMS. Currently, IMS

defines the basic architecture for data services, voice and multimedia trafik. In IMS sets the general technology infrastructure that allows you to combine Internet, PSTN and wireless access networks. Converged networks built for converged services, as opposed to multi-service networks, do not focus on bandwidth savings. Development of converged networks directly depends on the maximum possible width of the channel provided by the application user.

Applications themselves can already save channels depending on user requirements to the quality of services that use different codecs, different bandwidth and hence a different voice quality. One example is the simultaneous application of converged service 3G video terminal and a personal computer through a content distribution network of the same service center. Thus, the convergence of applications allows you to create new packages and improve marketing [2; 6].

There are different scenarios for the evolution of mobile broadband networks broadband. Each operator chooses the path leading to the most effective radio network, based on IP-core with support for packet services voice and data. A key factor in achieving this goal is the selection of radio access technology that will most effectively support the new services. In particular, as a basic method in a radio access technology selected 4G systems of orthogonal frequency division multiplexing OFDM (Orthogonal Frequency Division Multiple). OFDM effectively cope with intersymbol interference and frequency-selective fading. Thus it is very effectively used frequency resources, despite the fact that the spectra of OFDM subcarriers overlap.

In fixed broadband technology advantages and disadvantages. For example, a dedicated fiber-optic link will always have a greater capacity than the shared radio resource, but the cost of construction of

the "last mile" traffic termination and significantly higher than that to ensure coverage. The introduction of broadband radio access networks operators due primarily to population growth of demand for the services of multimedia resources to connect to data networks.

Possibilities of modern search engines, commercial services online stores, as well as a significant reduction in the cost of traditional communication services such as voice over IP technology makes modern telecom operators to study more deeply the organization of radio segments. An important feature of the use of radio access systems at the present stage of development is the transition from solving problems of the organization to the remote subscriber channels to address the challenge of maximizing the density of subscribers and increase the integrated network bandwidth. Obviously, to solve this problem it is necessary to increase the number of base stations in its service area, which will inevitably lead to the appearance of interference, and hence electromagnetic compatibility issues in this case, come to the fore.

The rapid development of communication industry creates a new reality in the form infocommunication single environment All-IP, all-inclusive broadband, ultra-high speed highways and final separation from service infrastructure. Modern existing heterogeneous network structure will be transformed into a more elegant and simple form based on All-IP. All-IP approach implies that the four basic services (fixed voice, mobile voice, fixed data, mobile data) will be provided on the basis of a single network infrastructure. Core Network SAE (System Architecture Evolution) plane becomes maximum IP- network.

Technology LTE (Long Term Evolution) is the next stage in the development of mobile networks GSM / EDGE (Global System for Mobile Telecommunications / En-

hanced Data for GSM Evolution) and WCDMA/HSPA (Wideband Code Division Multiple Access / High-Speed Packet Access). It can significantly increase the network capacity and data transfer speed, which allows operators to bring to market innovative services that require more speed and performance.

Purpose and essence of the concept of LTE / SAE (System Architecture Evolution) is effective support for widespread commercial application of any services based on IP. Architecture LTE / SAE is optimized in the (functional level) client. All interfaces implemented protocols based on IP. Integration of access technologies, which do not relate to the 3GPP (Third Generation Partnership Project), carried out on the basis of IP as the client and the network.

Architecture involves a move to a smaller number of nodes, which is reduced from four to two. Separation of functions performed interface radio access network RAN-CN (Radio Access Network-Core Network), similar to WCDMA / HSPA. Also separate the control plane and the plane between the client system, the mobility management MME (Mobility Management Entity) and the gateway. Thus, within one or more access technologies is provided by the presence of stable point for all users (clients) on the basis of IP, regardless of the mobility.

LTE – the technology of mobile communication systems in the long term. Compared with WCDMA-technology it is a new technology and based on the method of access OFDM, which due to its flexibility optimizes the use of the spectrum. Reference (base) part of the network architecture LTE / SAE connection simplifies access networks and eliminates the switching elements of the channel, because it is completely based on IP. System LTE/SAE will provide unprecedented levels of performance for both new and already applied

for the frequency bands in the networks of 3GPP and 3GPP2 [1; 3; 4; 8; 10].

The main problem of all new radio is receiving radio. Today, the problems with radio frequencies are available for professional digital radio, digital television, broadband, digital broadcasting, the entire next generation mobile communication. Virtually any personal device having computing power, sufficient for text and graphic information from the server to the handheld computer is equipped with one or another network interface from the modem to the WiMAX (Worldwide Interoperability for Microwave Access), a specification of equipment for wireless access to the city public networks.

Today, in some countries, for example in the USA, are being developed towards a promising mobile network using satellite segment. This network «5G» will be a unified global secure broadband data network. On the basis of this decision, the following services: secure wireless data service WDS (Wireless Data Services); global virtual private network VPN (Virtual Private Network); opportunity to conduct financial transactions with mobile phones; Mobile Cloud Computing, combining the concept of providing software as a service and remote storage of data and principles of renting (Application Service Providers, APS).

Network «5G» may consist of the following components: technological developments such as the «universal translator»; translate network based on grouping LEO nano-satellites developed by NASA. System «5G» will combine voice, video, data and IP-based Wi-Fi, as well as intelligence Machine-to-machine.

During the existence of the mobile market the number of mobile subscribers in three times the number of subscribers to fixed-line networks. Need for data rates increases many times and free radio re-

sources are less and less, despite advances in signal processing. In particular, the use of MIMO technology provides for the introduction of additional antenna reception and transmission channels and has two goals: improving the reliability of reception and transmission and ensure communication of spatially separated channels SDM (Spatial Division Multiplexing).

Adaptive Antenna Systems AAS, using MIMO technology for wireless transmission and reception lines form a multi-channel system, increasing the signal / noise ratio, significantly improving the quality of the radio signal and thus affect the QoS (Quality of Service) for the client.

Conclusions and prospects for further scientific developments in this direction. Today the popularity of technology converged FMC networks in the world is steadily increasing. Want a cheap mobile, local and long-distance communication, and

along with fast internet, it is becoming more and more. Operators offer integration of existing infrastructure with high-speed packet data networks, but at the level of access (Wi-Fi, WiMAX, 3G, 4G) services form, focusing on the use of the latest platforms with advanced features, which primarily include communicators and smartphones.

The widespread use of information and communication technologies makes it possible not only to optimize the performance of technical and socio-economic systems, that is to significantly improve their efficiency, but also to minimize the risks to develop universal management approaches. Are promising networks built using radio technology, allowing maximum mobility and acquire independence. In them there is a vast potential and they continue to develop.

LITERATURE:

1. Васильев В.В. Инфокоммуникационные технологии и информационная экономика / В.В. Васильев, Т.А. Кузовкова. – М. : Издательство «Палеотип», 2005 – 268 с.
2. Валов С.Г. Сетевая модель инфокоммуникаций / С.Г. Валов // Инфокоммуникационные сети XXI века : материалы межд. конференции МАС 2004: – (Москва, 2 ноября 2004 г.). – С. 52–57.
3. Информационные технологии в бизнесе / [пер. с англ. А. Железниченко, И. Ключева и др.]; под ред. М. Желены. – СПб. : Питер, 2002. – 1120 с.
4. Инфокоммуникационные технологии в брокерской и дилерской деятельности : [учебное пособие] / [П.В. Акинин, В.А. Королёв, Ю.Г. Лесных, А.Ю. Петров] ; под ред. Докт. экон. наук, проф. П.В. Акинина. – М. : КНОРУС, 2007. – 192 с.
5. Инькова Н.А. Современные интернет-технологии в коммерческой деятельности : [учебное пособие] / Н.А. Инькова. – М. : Издательство «Омега-Л», 2007. – 188 с.
6. Корпоративне управління бізнес-структурами: теорія креакратії, розвиток мереж та концепт самоорганізації підприємництва : [монографія] / В.В. Коваль. І.М. Тихонова, К.С. Шапошников, І.В. Яцкевич. – О. : ВМВ, 2013. – 272 с.
7. Кузовкова Т.А. Индикаторы отраслевого развития в условиях конвергенции связи и информатики / Т.А. Кузовкова // Электросвязь. – 2001. – № 2. – С. 25–28.
8. Мардер С.Н. Смена парадигмы телекоммуникаций и семиуровневая модель взаимодействия открытых систем / С.Н. Мардер // Электросвязь. – 2007. – № 2. – С. 9–10.
9. Петрова Е.А. Современный информационный рынок: микроэкономический анализ закономерностей формирования и развития / Е.А. Петрова. – М. : Гелиос, 2004. – 128 с.
10. Рейман Л.Д. Закономерности функционирования и регулирования инфокоммуникаций / Л.Д. Рейман. – М. : Научная книга, 2003. – 272 с.
11. Сакалош Т.В. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій: інновації та кризові явища / Т.В. Сакалош // Економічний вісник НТУУ «КПІ». – К. : ІВЦ «Політехніка», 2006. – № 3. – С. 260–266.

ОСНОВНІ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СТАДІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Смаль В.В.,

доктор географічних наук,
професор кафедри географії
(Ніжинський державний уні-
верситет ім. М. В. Гоголя)

*Структурні зміни, що відбулися в економіці розвинених країн упродовж останніх трьох десятиліть, вплинули на розвиток світового господарства в цілому та кожної національної економіки зокрема. У статті проаналізовано й згруповано основні теорії, що пояснюють ці зміни з різних позицій. **Ключові слова:** структурні трансформації, постіндустріальне суспільство, економічні сектори, економіка знань, постфордизм.*

*Структурные изменения, произошедшие в экономике развитых стран на протяжении последних трех десятилетий, повлияли на развитие мирового хозяйства в целом и каждой национальной экономики в частности. В статье проанализированы и сгруппированы основные теории, объясняющие эти изменения с разных позиций. **Ключевые слова:** структурные трансформации, постиндустриальное общество, экономические секторы, экономика знаний, постфордизм.*

Smal V. BASIC SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO CONCEPTUALIZING THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE ECONOMY IN THE POST-INDUSTRIAL STAGE OF DEVELOPMENT. *The structural changes that have occurred in the advanced economies during the last three decades had an impact on the world economy as well as all the national economies. The main theories that discuss these changes from different points of view are analyzed in the paper. **Key words:** structural transformation, post-industrial society, economic sectors, knowledge economy, post-fordism.*

Постановка проблеми. Господарство – складна система, яка складається з багатьох тісно пов'язаних між собою макроекономічних елементів. Саме співвідношення між цими елементами являє собою економічну структуру. Секторальні зрушення в структурі виробництва й зайнятості населення здобули назву «структурна трансформація» (з латинської «transformation» – зміна, перетворення, «structura» – побудова, розміщення, тобто внутрішня будова та зв'язок складових частин чого-небудь), яка є визначальною характеристикою процесу розвитку, причиною та наслідком економіч-

ного поступу.

Для структурних трансформацій характерним є великомасштабне переміщення ресурсів з одних секторів до інших. На початковому етапі розвитку економіки ресурси концентруються в аграрному секторі. З розвитком господарства відбувається переміщення ресурсів із сільського господарства до промисловості та сфери послуг. Це складає першу фазу структурних трансформацій. Друга фаза пов'язана з рухом ресурсів від сільського господарства й промисловості до сфери послуг. Процеси трансформації національних

економічних систем є неминучим наслідком загальних закономірностей розвитку. Усі розвинені ринкові економіки пройшли зазначені фази структурних трансформацій. Перехід економічної системи до нового стану є результатом попередніх стадій розвитку процесу трансформації цієї економічної системи, особливість яких обумовлює специфічні риси її подальшого поступу. У сучасних умовах великого значення набуває взаємодія національних економік, взаємозв'язок трансформації економічних систем із процесами глобалізації, що суттєво впливає на формування вектора трансформації.

Постіндустріальна трансформація може визначатися як процес змін у галузевій і територіальній структурі господарства країн в умовах переходу до постіндустріальної стадії розвитку, що мають як спільні, так і специфічні риси як результат взаємодії глобальних і національних соціально-економічних процесів.

Кардинальні перетворення, обумовлені трансформаціями у виробничих технологічних процесах, структурі виробництва, безперечно, відбулися насамперед в економіці розвинених країн. Однак вони неминуче стосуються й інших країн світу, у тому числі України, оскільки мова йде про фундаментальні структурні зміни світової економіки, зародження та утвердження нової економічної системи. У зв'язку із цим постає необхідність аналізу існуючих теоретико-методологічних підходів до вивчення структурних трансформацій економіки з метою їх ефективного використання під час дослідження регіонів, окремих країн чи міждержавних угруповань.

Метою статті є спроба групування й

аналізу основних теорій, що пояснюють причини, фактори та особливості структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку, осмислення основних підходів, категорій, понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій економічній та економіко-географічній науці сформувався вагомий масив теорій, які аналізують зміни в структурі й характері виробництва та суспільні перетворення з різних позицій. Значний теоретичний та емпіричний внесок у дослідження різних аспектів структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку зроблено іспанським соціологом М. Кастельсом, американським соціологом Д. Беллом, американським економістом австрійського походження Ф. Мачлупом, британським географом Е. Аміном та іншими вченими [12; 13; 20; 36].

Виклад основного матеріалу. Ґрунтовний аналіз теорій, які намагаються пояснити структурні економічні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ століття, дозволяє виокремити три шляхи їх концептуалізації: 1) зміна значимості секторів економіки, зростання терціаризації; 2) формування економіки знань; 3) трансформація виробничих систем від масового виробництва до гнучкої спеціалізації як наслідку технологічного розвитку (постфордизм) (див. табл. 1). Окремий масив, що заслуговує на особливу увагу, формують теорії про зміни в територіальній організації виробництва, які відбулися під впливом економічних структурних перетворень, та виникнення нових форм розміщення господарства [6].

Таблиця 1

Основні теорії структурних трансформацій економіки

Назва теоретичної розробки	Автори розробки	Країна та роки здійснення розробки чи видання основних праць	Головні ідеї та поняття
Теорії змін значимості секторів економіки, посилення терціаризації			
Трисекторна модель економіки	А. Фішер, К. Кларк	Австралія, Англія, друга половина 1930-х років	Поява понять «первинний», «вторинний», «третинний» сектори. Розгляд сфери послуг як окремого економічного сектора
Теорія стадій розвитку	У. Ростоу	США, 1971 рік	Теорія п'яти послідовних стадій економічного й соціального розвитку, через які проходять усі суспільства (традиційне суспільство, період передумов для підйому, відправка в стале зростання, рух до зрілості, ера високого масового споживання)
Теорія постіндустріального суспільства	Д. Белл	США, 1967 та 1973 роки	Доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний історичні періоди в розвитку суспільства. В економіці постіндустріального суспільства пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя. Найважливіша економічна особливість постіндустріального ладу – формування суспільства, яке базується на виробництві послуг та інформації
Формування економіки знань			
Концепція економіки знань (knowledge economy)	Ф. Махлуп	США, 1962 рік	Поява поняття «економіка знань». Спроба виділення секторів, що продукують знання
Нова теорія зростання	П. Ромер	США, 1986 рік	Знання розглядаються як третій важливий фактор виробництва (поряд із працею та капіталом)
Теорія економіки, що базується на знаннях (knowledge-based economy)	Розробки ОЕСР, зокрема Д. Форей	1990-і роки	Економіка, що базується на знаннях, – це економіка, що безпосередньо ґрунтується на створенні, поширенні й використанні знань та інформації
Концепція національних систем інновацій (НСІ)	Б. Лундвал, К. Фрімен, Р. Нельсон	Данія, Велика Британія, США, кінець 1980-х років	НСІ – сукупність інституцій, взаємодія яких визначає інноваційну ефективність національних виробників. Елементи НСІ: фірми, лабораторії, освітні установи, органи державного регулювання, фінансові інституції
Концепції суспільства пізнання (learning society) та економіки пізнання (learning economy)	Б. Лундвал	Данія, початок 1990-х років	Найбільш суттєвим ресурсом у сучасній економіці є знання, відповідно, найважливішим процесом є пізнання, яке не закінчується в межах освітніх чи дослідницьких установ, а триває в рутинній діяльності; найважливіша форма пізнання – інтерактивне пізнання; чотири типи знань: знаю-що, знаю-чому, знаю-як, знаю-хто
Теорії постфордизму			
Школа регуляції (Regulation School)	М. Агльєтта, Р. Буайє, А. Ліпієц	Франція, 1970–1980-ті роки	Ключові категорії: «режим накопичення», «способи регуляції». Кожен режим акумуляції досягає кризової точки, коли способи регуляції стають недієвими й суспільство змушене шукати нові правила та норми, формуючи нові способи регуляції
Неошумпетеріанізм (Neo-Schumpeterianism)	К. Фрімен, Ш. Перес	Велика Британія 1980-ті роки	Техніко-економічна парадигма (ТЕП), тобто сфера виробництва й економічних відносин з усіма притаманними їй явищами – одна з ключових категорій. Успішний перехід від однієї ТЕП до іншої залежить від стрибка в продуктивності, який досягається поширенням технологічних інновацій на всю економіку
Гнучкої спеціалізації (Flexible Specialization)	М. Пайор, Ч. Сабел	США, 1984 рік	Існування двох індустріальних парадигм: масового виробництва стандартизованих товарів і гнучкої спеціалізації (виробництва різноманітних товарів невеликими партіями). Індустріальні переломи – заміна однієї парадигми іншою

Перший напрям концептуалізації має найбільш тривалу історію. Незважаючи на те, що тенденція зростання значення третинного сектора у світовій економіці явно проявилася лише в 1970-х роках, прогнозовано воно було значно раніше. Першу спробу розгляду сфери послуг як самостійного економічного сектора, а не своєрідної похідної від сфери матеріального виробництва було зроблено авторами трисекторної моделі економіки А. Фішером та К. Кларком [21; 28].

А. Фішер у статті «Виробництво, первинне, вторинне, третинне» («Production, primary, secondary and tertiary») наводить поняття «первинний», «вторинний» і «третинний» сектори. До первинного, на думку автора, належать економічні сектори, діяльність яких пов'язана з отриманням первинних ресурсів (сільське господарство й видобувні галузі), до вторинного – галузі обробної промисловості та будівництва. Третинний сектор охоплює сферу послуг.

А. Фішер прагнув надати поняттю «третинний сектор» позитивного змісту, а не просто визначити його як залишковий продукт, як традиційно розглядалася сфера послуг його колегами. К. Кларк зазначав, що економіка третинного сектора ще має бути написана.

Подальший розвиток трисекторна модель, розроблена А. Фішером та К. Кларком, отримала в теорії стадій розвитку американського економіста У. Ростоу, яку він виклав у своїй книзі під назвою «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» [52]. У. Ростоу розробив теорію п'яти послідовних стадій економічного й соціального розвитку, через які неминуче проходять усі суспільства.

Перша з п'яти стадій – «традиційне суспільство» (traditional society), яка фактично є доіндустріальною стадією розвит-

ку. Цей етап характеризується примітивною технологією, ієрархічною соціальною структурою, способом дій і поведінки, який більше зумовлюється традиціями та усталеними звичаями, загальноприйнятою практикою, ніж тим, що У. Ростоу називає «раціональними критеріями». Ці фактори визначають існування певної «стелі» виробничих можливостей.

Друга стадія, що є своєрідним переходом до індустріальної стадії розвитку, дістала назву «період передумов для підйому» («preconditions for take-off»). На цьому етапі починається активне проникнення у виробництво досягнень науки й техніки, розвиток соціальної та економічної інфраструктури, поява нової еліти, ефективної централізованої національної держави. Формуються міста – великі промислові центри, розвивається торгівля, з'являються фінансові установи.

Це все створило умови для появи третьої стадії – «відправки» в стале зростання» («take off» into sustained growth»), яка описується У. Ростоу як «великий вододіл у житті сучасного суспільства». Ця стадія асоціюється з промисловою революцією та пов'язаними з нею потужними соціально-економічними й політичними перетвореннями. Вона триває приблизно 10–30 років, упродовж яких зростання означає розвиток суспільства, економіки, формує політичний устрій. Збільшуються інвестиції, особливо в провідних секторах переробної промисловості.

Самопідтримуюче зростання приводить до стадії «руху до зрілості» («drive to maturity»), яка характеризується диверсифікацією виробництва, перевищенням темпів зростання ВВП над темпами зростання населення, інвестиціями, вкладеними у виробництво, в обсязі 10–20% від національного прибутку, забезпеченням людей необхідними продовольством, одягом і житлом.

Зростання виробництва товарів споживання й послуг, а також зміцнення держави загального добробуту (welfare state) свідчить, що завершальна стадія під назвою «ера високого масового споживання» («age of high mass consumption») досягнута. У цей період здійснюється науково-технічна революція та зростає значення інформаційних систем [52].

Пізніше, у роботі «Політика та стадії росту» («Politics and the Stages of Growth» 1971 року), У. Ростоу додав до раніше виділених стадій стадію «пошуку якості життя», коли на перший план висувається духовний розвиток людини.

Теорії, концепції, ідеї А. Фішера, К. Кларка, У. Ростоу стали підґрунтям для формування теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді. Її становлення пов'язане з ім'ям Д. Белла – професора соціології Гарвардського університету, який якщо й не першим увів до наукового обігу термін «постіндустріальне суспільство», то зробив найбільше для його поширення.

Д. Беллу належить низка праць, присвячених теорії постіндустріального суспільства, яке вчений визначає так: «Суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя» [14, с. 102].

Д. Белл вказав на такі головні ознаки постіндустріальної стадії розвитку: у сфері економіки – зрушення від виробництва товарів до виробництва послуг; у сфері зайнятості – переважання працівників розумової праці (професіоналів, інженерів, науковців); у сфері науки – провідну роль теоретичних знань як джерела інновацій; у сфері управління – прийняття рішень на основі засобів нових інтелектуальних технологій; у сфері екології – контроль за тех-

нікою та оцінку можливих наслідків технічних нововведень.

Серед економічних змін, характерних для переходу до постіндустріального суспільства, Д. Белл виділяв насамперед зростаючу значимість сектора послуг. Учений стверджував, що з розвитком суспільства відбувається рух від переважання сільсько-господарського виробництва й видобувної промисловості до домінування переробної промисловості та зрештою до провідної ролі сектора послуг. У зв'язку із цим учений розрізняв три історичні періоди в розвитку суспільства (доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний), кожен із яких формується навколо певного концептуального осьового принципу [15, с. 10]. *Доіндустріальне* суспільство, основним принципом якого є традиціоналізм, пов'язане з виробництвом продовольства чи інших природних продуктів, необхідних для самозабезпечення. *Індустріальне* суспільство має справу з промисловим виробництвом товарів. Осьовий принцип – економічне зростання [15, с. 116]. На противагу попередньому *постіндустріальне* суспільство зосереджується на виробництві й споживанні послуг. Концептуальний принцип – сконцентрованість і кодифікація теоретичних знань. Д. Белл, зокрема, зазначає із цього приводу: «Концепція постіндустріального суспільства наголошує на центральному положенні теоретичних знань як осі, навколо якої будуть організовані нова технологія, економічне зростання та стратифікація суспільства» [15, с. 112]. Найважливішою економічною особливістю постіндустріального ладу Д. Белл вважає формування суспільства, яке базується на виробництві послуг та інформації. Серед домінуючих видів занять учений виділяє освіту, охорону здоров'я, мистецтво, різні види рекреаційної діяльності.

На думку Д. Белла, промислові центри у своєму розвитку будуть рухатись від виро-

бництва товарів, їх транспортування й послуг, пов'язаних із виробництвом, до персональних послуг (ресторанне й готельне господарство, туризм, розваги), а на останній стадії - до наукоємного сервісу, що забезпечує доступ до «хорошого життя», особливо охорони здоров'я, вищої освіти, рекреації, управління.

Д. Белл відводив особливу роль знанням, особливо теоретичним знанням як джерелу інновацій в утвердженні постіндустріального суспільства, виникненні нових високотехнологічних видів виробництва: «Більшість нових наукоємних виробництв (комп'ютерне, електронне, оптичне, полімерне), на відміну від промисловості XIX століття, базуються на теоретичних розробках, що передують виробництву» [15, с. 185]. З утвердженням центральності теоретичних знань з'являються нові інтелектуальні технології для вирішення як організаційних, так і технічних проблем.

Д. Белл передбачив низку можливостей для майбутнього, у тому числі такі: робота стане більше «грою між людьми», ніж «боротьбою між людиною та природою»; наука може стати відносно автономною силою в суспільстві, здатною «приручити» негативні наслідки комерційної поведінки корпорацій; новий клас професіоналів і технічних спеціалістів може стати важливою силою культурного й політичного життя; жінки можуть посісти більш важливе місце в суспільстві завдяки зростанню зайнятості вищих рівнів сфери послуг.

Економіка з переважанням сектора послуг стала домінуючою версією постіндустріального суспільства та активно розроблялась у працях інших учених. Зокрема, данський соціолог Г. Еспінг-Андерсон розрізняє три моделі постіндустріального розвитку сектора послуг: ліберальну, соціально-демократичну та корпоратистську [25, с. 29]. У ліберальній моделі стан сфери послуг регулюється ринком, вона розвивається в

двох протилежних напрямках: з одного боку, розвивається знаннєємний сервіс (наприклад, інформаційно-комунікаційні послуги), у якому задіяна високооплачувана й висококваліфікована робоча сила; з іншого боку, розвиваються малокваліфіковані та низькооплачувані послуги. У результаті формується сильно поляризоване постіндустріальне суспільство, прикладом якого може бути США чи Велика Британія. Соціально-демократична модель являє собою іншу частину постіндустріального спектра. Вона характеризується швидким поширенням сектора послуг у 1980-х роках, проте здебільшого тих, що фінансуються із суспільних джерел (освіти, охорони здоров'я тощо). У таких країнах, як Швеція, сектор послуг став забезпечувати захищеною зайнятістю високоосвічену, переважно жіночу робочу силу. Корпоратистська модель постіндустріального розвитку характеризується зменшенням промислової зайнятості, проте повільним зростанням зайнятості у сфері послуг. Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН), на думку Г. Еспінга-Андерсона, є прикладом країни, для якої така модель є дійсною.

Концепція постіндустріального суспільства, розроблена Д. Белом та його однодумцями, стала найбільш відомою версією ідеї суспільних трансформацій. Термін набув широкого вжитку, часом набуваючи значення, далекого від того, що мав на увазі вчений. Роботи Д. Бела були спробою описати можливу траєкторію соціального розвитку. Це було більше гіпотетичним припущенням, ніж описом справжнього реального розвитку; як зазначає С. Брінт, це була більше соціальна, ніж економічна теорія [16].

Українські вчені по-різному ставляться до теорії постіндустріального суспільства: від повного неприйняття як наукової теорії до підтримки, подальшої розробки й розгляду можливості застосування основних

постулатів до українських реалій.

На думку С. Мочерного, концепція постіндустріального суспільства є недовершеною з позиції основних вимог побудови наукової теорії як вищої, найбільш розвинутої форми організації наукового знання: «Якщо з точки зору сутності теорії оцінити концепцію постіндустріального суспільства, то вона не відповідає жодній вимозі цієї категорії, насамперед не дає цілісного знання та не розкриває законів і закономірностей функціонування й розвитку цього суспільства. Це й дало мені підставу стверджувати, що це – аморфна беззмістовна теорія» [5, с. 56]. Проте вчений визнає, що в радянські часи концепція постіндустріального суспільства піддавалася нищівній і часто не досить аргументованій критиці.

На думку А. Чухна, якому належать фундаментальні праці з теорії постіндустріального суспільства, ця концепція піддавалася критиці в Радянському Союзі, оскільки її не можна було пояснити з позиції класового чи формаційного підходів, які були панівними на той час. Науковець переконаний, що перехід до постіндустріальної стадії – це перехід людської цивілізації до якісно нового стану, це процес значно глибший, який не можна пояснити в межах формаційного підходу з його класовою спрямованістю: «Глибокі всесвітньо-історичні зміни в розвитку цивілізації не можна пояснити в межах традиційних економічних і соціальних теорій. Нова парадигма суспільно-економічного розвитку потребує нової парадигми економічної теорії, філософії, усіх суспільствознавчих наук» [8, с. 42]. А. Чухно поділяє думку російського дослідника В. Іноземцева про те, що ця теорія є «єдиною соціальною метатеорією, яка повною мірою прийнята західною соціологічною традицією» [3, с. 4].

Українські вчені – автори монографії «Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України» – вказують на

практичну значимість концепції постіндустріалізму, доцільність використання досвіду розвинених країн світу під час розробки стратегії висхідного соціально-економічного розвитку в інших країнах [2]. І це вкрай важливо, як зазначають українські географи, автори роботи «Трансформація структури господарства України: регіональний аспект»: «Стратегія регіональної політики України має бути орієнтована на створення умов, які забезпечували б становлення в країні постіндустріального суспільства з його якісно вищим рівнем життя населення та можливостями оздоровлення довкілля» [7, с. 31].

На нашу думку, концепція постіндустріальності має значне теоретичне й практичне значення, що прокладає шлях до вивчення постіндустріальної економіки, яка є особливою стадією цивілізаційного розвитку людства. Відмінність від попередніх етапів історії економічного розвитку полягає в зміні основи економіки: матеріальне виробництво, яке було домінуючим упродовж століть, змінилося сферою послуг. Змінилася також роль визначальних факторів виробництва (землі, праці, капіталу) завдяки посиленню ролі знань, матеріалізованих у виробничих технологіях, утілених у наукових розробках, інтелектуальному потенціалі особистості, прихованих в особливих навичках і вміннях.

Посилення ролі знань, перетворення знань на рушійний фактор глобального й національного розвитку стало важливим напрямом концептуалізації постіндустріальної економіки та зумовило появу великого масиву теоретичних і практичних розробок.

Економічна діяльність різних суспільно-історичних формацій ґрунтувалася на зростаючій із часом акумуляції знань. Палеолітичне або неолітичне суспільство згідно з будь-якими стандартами було

таким, що базувалося на знаннях про навколишній світ. Знахідки палеоантропологів доводять існування добре розвинених знань про поведінку тварин, піротехнологій, космології й медицини у своїх суспільствах. Слід зазначити, що розвиток промисловості XIX століття також базувався на знаннях. Масштаб і ступінь проникнення знань до господарської діяльності зростали з кожною наступною фазою економічного розвитку.

Однак незаперечним є той факт, що в останній чверті XX століття відбулося безпрецедентне зростання обсягів та використання запатентованих, кодифікованих, неявних і прихованих знань, поширилася формальна освіта. Зростання сектора послуг ще більше активувало міжсекторний обмін знань. Усе це дало підстави для появи ідеї суспільних змін та формування думки про те, що людство ввійшло в абсолютно нову фазу розвитку суспільства – «суспільство знань».

Німецькі дослідники, вивчаючи особливості розвитку промислових галузей різного ступеня технологічної інтенсивності, виділили декілька факторів, які значно активували формування суспільства знань [31].

Першим учени називають доповідну записку під назвою «Межа науки – нескінченність» («Science – the Endless Frontier»), підготовану радником президента Т. Рузвельта В. Бушем. Записка була адресована президенту та пропонувала програму післявоєнних наукових досліджень. У висновках документа сказано: «Нація, яка залежить від інших у нових фундаментальних знаннях, буде повільною у своєму технологічному прогресі та матиме слабку конкурентоздатність у світовій торгівлі» [18, с. 19]. Ця позиція стала досить поширеною й розтиражованою в документах, що стосувалися фінансування науки.

Другою рушійною силою став розвиток

корпоративного капіталізму. Зростання великих виробничих корпорацій значно вплинуло на трансформацію інноваційних процесів. Інновації все частіше ставали продуктом діяльності спеціально створених при великих фірмах підрозділів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Процес, що почався в німецькій хімічній промисловості, швидко поширився на американські фірми. Зв'язки між інноваціями та корпораціями стали ознакою нового часу.

Третьою силою можна назвати інтенсивні дискусії, спричинені запуском радянського супутника в 1957 році, що, на думку американського економіста Р. Нельсона, стало «планетарним свідченням неамериканської наукової діяльності» та викликало паніку в західних країнах із приводу так званого «ігнорування науки й технології» [37, с. 13]. Це мало позитивні наслідки для розвитку телекомунікації, аерокосмічної галузі та комп'ютеризації в провідних країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), які відчутно посилили державну підтримку цих сфер діяльності.

Зростаюча конкуренція між головними центрами сили світової економіки (Західна Європа, Японія та США) – четвертий зі згаданих факторів.

Означені вище та інші чинники створили фундамент для збільшення інтересу до зростаючої ролі науки й технології та для формування нових наукових теорій.

Слід зазначити, що економічна й географічна наукова література XIX – першої половини XX століття не відзначалися особливою увагою до питань значимості знань для економічного розвитку. Лише деякі вчені звертали увагу інших дослідників на роль інтелектуального капіталу для економічного зростання. Зокрема, англійський економіст А. Маршал у відомій роботі «Принципи економіки» зазначав: «Знання – наш найбільш потужний двигун виробництва» [35, с.

115]. Австрійський та американський економіст Й. Шумпетер, визнаючи важливість знань в економіці, розглядав інновації, в основі яких лежить «нова комбінація знань», як необхідну виробничу функцію [54, с. 57].

У неокласичній економічній літературі знанням та інноваціям відводилася роль істотних факторів економічного зростання, проте все, що безпосередньо не впливало на формування ціни товару, не заслуговувало на особливу увагу. Неокласичні економісти визнавали лише такі фактори виробництва, як праця й капітал.

Нова теорія зростання, що переважно базується на працях американського економіста П. Ромера, запропонувала зміни до неокласичної моделі через розгляд технології та знань як внутрішньої частини моделі. П. Ромер розглядав знання як третій важливий фактор виробництва [49; 50]. Деякі автори пішли далі, стверджуючи, що знання стають головним фактором виробництва, відтісняючи такі чинники, як капітал і праця [24, с. 15].

У науковому обігу з'явилося поняття «економіка знань». Термін уперше було використано американським економістом австрійського походження Ф. Махлупом. У 1962 році Ф. Махлуп надрукував наукову працю, у якій представив результати вивчення економіки знань США [36]. Він намагався віднайти шляхи виділення секторів із найбільшою концентрацією знань та зробив спробу їх аналізу. Учений виділив 6 секторів, що продукують знання (освіта, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, художня творчість, засоби комунікації, інформаційні послуги, інформаційні технології), показав частку цих секторів у ВВП й зайнятості та спрогнозував їх подальше зростання. Науковець оцінив економіку знань США 1958 року в 136,4 млн доларів, що складало 29% ВВП країни.

Розрахунки Ф. Махлупа дали поштовх до

появи великої кількості публікацій з економіки знань. Перша хвиля, що розпочалась у 1970-х роках, стосувалася так званої інформаційної економіки. Поняття «знання» й «інформація» часто вживались як взаємозамінні. Однак із часом розмежування між інформацією, яка є основою для формування знань і відзначається деякою аморфністю й хаотичністю, та знаннями з їх чіткою структурованістю й організованістю ставало чіткішим. Усе частіше мова заходила про «економіку знань» («knowledge economy»).

Друга хвиля публікацій, що розпочалась в 1990-х роках і триває донині, стимулювалася ОЕСР, яка свою увагу до цієї проблематики пояснює так: «Роль знань (порівняно з природними ресурсами, фізичним капіталом і низькокваліфікованою працею) набуває все більшого значення. Хоча швидкість руху може різнитися, проте всі економіки ОЕСР рухаються в напрямі «економіки-на-знаннях» [38, с. 7]. Саме в документах ОЕСР поряд із поняттям «knowledge economy», що легко перекладається як «економіка знань», почав активно вживатися термін «knowledge-based economy», що в дослівному перекладі звучить «економіка, що базується на знаннях». З огляду на деяку складність такого словосполучення пропонуємо вживати термін «економіка-на-знаннях», який є семантично рівнозначним.

ОЕСР, створюючи відповідні робочі групи, комітети, бази даних, залучаючи до роботи вчених, організовуючи конференції з розвитку концепції економіки-на-знаннях, готуючи публікації й аналітичні матеріали, намагалася привернути увагу політиків до питань науки й технології та стимулювала наукові дослідження.

Першою помітною теоретично-практичною розробкою дослідників науки й технологій стала концепція національних систем інновацій (далі – НСІ) [10; 33]. Як вважає канадський дослідник Б. Годін, це була спроба відповіді на критику на адресу еко-

номістів про їх неспроможність інтегрувати існуючі інституції в теоретичні та економетричні моделі [26]. НСІ розглядалась розробниками концепції як «сукупність інституцій, взаємодія яких визначає інноваційну ефективність національних виробників» [37, с. 4]. НСІ складається з елементів (фірм, лабораторій, освітніх установ, органів державного регулювання, фінансових інституцій тощо) та системи зв'язків між ними, які взаємодіють у процесі створення, поширення й використання нових та економічно корисних знань.

Публікації, присвячені НСІ, можна розділити на дві групи: одні здебільшого описують інституції та шляхи організації НСІ в різних країнах, натомість інші є більш «теоретичними» й фокусуються на знаннях і процесі пізнання. Саме серед учених другої групи відновилось поняття «економіка знань» (knowledge economy), з'явилися поняття «суспільство пізнання» (learning society) та «економіка пізнання» (learning economy), запроваджені данським ученим Б. Лундвалом). Б. Лундвал, зокрема, зазначає: «Найбільш суттєвим ресурсом у сучасній економіці є знання, відповідно, найважливішим процесом є пізнання» [33, с. 1]. На думку Б. Лундвала, процес пізнання не закінчується в межах освітніх чи дослідницьких установ, а триває в рутинній діяльності, пов'язаній із виробництвом, розподілом та споживанням, а «найважливішою формою пізнання є інтерактивне пізнання» [33, с. 9], що формується в процесі взаємодії різних інституцій.

На початку 1990-х років концепцію національних систем інновації було взято на озброєння ОЕСР із метою привернення уваги політиків до питань інновацій в умовах глобалізації. Заступником директора правління ОЕСР із науки, технології та виробництва став згадуваний професор Б. Лундвал. Було розроблено систему показників для вивчення НСІ, фінансувалися про-

грами з їх дослідження [45]. Результатом стали декілька звітів, у центрі уваги яких були, зокрема, форми співпраці інституцій, формування кластерів, мережевих структур, мобільність персоналу.

Водночас концепція піддавалася критиці, наприклад, за те, що вона не була «разюче оригінальною» та приділяла увагу здебільшого інституціям, а не розповсюдженню знань як таких: «Ефективна система поширення знань і доступ до них є обов'язковою умовою для зростання інноваційних можливостей» [22, с. 40]. Автор критики – французький дослідник Д. Форей – був прихильником концепції економіки-на-знаннях та займався її розробкою, працюючи консультантом ОЕСР.

Перший крок до узагальненого використання поняття «економіка-на-знаннях» було зроблено ОЕСР у 1995 році з розглядом документа, підготованого канадською делегацією для урядової зустрічі Комітету наукової й технологічної політики (Committee on Science and Technology Policy) ОЕСР. Документ, до назви якого було винесено поняття «економіка-на-знаннях», розглядав дві теми: нову теорію зростання та інноваційну діяльність [46]. Щодо першої теми, зокрема, зазначалося: «Економічна наука поки що не здатна забезпечити розуміння механізму, що приводить до руху довготермінове зростання. В основі старої (неокласичної) теорії лежить виробнича функція. Відповідно до цієї теорії продуктивність економіки залежить від числа факторів, що впливають на виробництво. Ця теорія зосереджується на традиційних факторах праці, капіталу, матеріалів та енергії. Нова теорія зростання (the new growth theory), розроблена такими економістами, як П. Ромер, Дж. Гросман, Е. Хелпмен та Р. Ліпсей, доповнена ще одним фактором виробництва – базою знань» [39, с. 2]. Щодо другої теми було акцентовано на необхідності розробки нового покоління пока-

зників, які б визначали й оцінювали інноваційну діяльність, результати інноваційної економіки.

Саме в матеріалах ОЕСР уперше з'явилося визначення економіки-назнання (knowledge-based economy): «Це економіка, що безпосередньо ґрунтується на створенні, поширенні й використанні знань та інформації» [38, с. 7].

Теорії, які намагаються пояснити економічні й суспільні трансформації змінами в характері виробництва, його технології та організації виробничих структур, формують третій напрям концептуалізації нової економіки. Найвідомішою теорією подібного спрямування є постфордизм.

Постфордизмом названо домінуючу систему економічного виробництва, споживання та інших соціально-економічних явищ, що з'явилась у найбільш розвинених країнах світу наприкінці ХХ століття. Постфордизм протиставляється фордизму, системі масового виробництва стандартизованих товарів на збірних конвеєрах із використанням некваліфікованих або напівкваліфікованих робітників, зайнятих простими операціями та об'єднаних на великих підприємствах [56, с. 275]. Фордизм сформувався на автомобільних заводах Г. Форда, на честь якого й отримав назву.

У географів фордизм асоціюється з формуванням головних регіональних промислових осередків у найбільш розвинених країнах (наприклад, автомобілебудування американського Середнього Заходу, британського Західного Мідленду, Північного Заходу Італії) та характерними просторовими моделями економічної діяльності, яким притаманний територіальний розрив між розробкою продукту в науково-дослідних центрах та місцем фактичного виробництва стандартизованої продукції [56, с. 275].

Масове (часто складальне) виробництво стандартизованої продукції, яке потре-

бує потужних стабільних ринків, у роки відносно сталого зростання до 1973 року спиралося на державну підтримку високої купівельної здатності населення та захист національних ринків. Держава загального добробуту (welfare state), яка асоціюється з фордизмом, забезпечувала такі умови. Проте на початку 1970-х років система фордизму почала давати збої. На думку британського вченого А. Філдінга, це зумовлювалося, по-перше, кризою попиту, спричиненою зростаючими цінами на нафту, по-друге, виснаженням можливостей тейлоризму – наукового менеджменту процесу праці [27]. Окрім того, уся фордистська система базувалася на відносній замкнутості національної економіки, у межах якої підтримувався збалансований зв'язок між виробництвом і споживанням. Глобалізація виробництва та зростання світової торгівлі порушили національний баланс [9, с. 21].

Для виходу фордизму з кризи вживалися різні заходи, розроблялися форми компромісу між працею та капіталом. Масове стандартизоване виробництво заміщувалося гнучкою спеціалізацією, що базується на професійній роботі «в мережі взаємопов'язаних, незалежних, спеціалізованих і гнучких фірм» [27, с. 691]. Саме гнучкість виробництва стала найбільш характерною рисою нової системи виробництва й управління, що дістала назву «постфордизм». Географи вживають також термін «післяфордизм» («after-Fordism»), пояснюючи це тим, що саме він краще відображає реальний стан справ, коли найбільші суперечності попередньої системи залишаються нерозв'язаними [47].

Постфордизм з'являється в середині 1980-х років. Найбільш характерною його рисою є більш гнучкі, ніж в еру фордизму, методи виробництва, що виявляється у використанні багатофункціональних машин із програмним забезпеченням, фор-

муванні міжфірмових зв'язків у формі субконтрактів, стратегічних альянсів, «точно-в-час» виробництва (just-in-time production), у запровадженні тісних взаємозв'язків між стадіями розробки продукту, маркетингу, виробництва, появою невеликих спеціалізованих (дрібносерійних) підприємств для сегментованих ринків. Деякі дослідники вказують на зміну організації виробництва від домінуючої раніше бюрократично-ієрархічні форми до організації діяльності навколо проектів. Ключовим аспектом гнучкої спеціалізації є здатність фірм мати доступ до мережі субконтрактів і партнерів, щоб швидко довести продукт до ринку.

Постфордистська просторова організація виробництва характеризується появою нових територіальних форм (наприклад, кластерів чи промислових районів), про що більш детально мова йтиме далі, та розміщенням виробництва в регіонах, які були менш промислово освоєними за часів фордизму (наприклад, південь ФРН, італійська Емілья-Романья, Центральна Португалія, швейцарський кантон Юра, данська Ютландія) [27, с. 692].

Поняття фордизму та постфордизму вживаються як у вузькому розумінні (як організація трудового процесу), так і в широкому контексті (для опису всієї системи суспільних процесів). Для суспільно-географічних досліджень безперечний інтерес становить другий підхід. Складність предмета дослідження пояснює існування багатьох точок зору, зокрема, на природу, масштаб, форми існування постфордизму, який став темою активних дебатів для науковців.

Виділяються три наукові напрями з тлумаченням постфордизму: школа регуляції (Regulation School), неошумпетеріанізм (Neo-Schumpeterianism) та гнучка спеціалізація (Flexible Specialization). Найбільш впливовою серед постфордистських кон-

цепцій є теорія регуляції. Саме її автори зробили найбільше для поширення категорій «фордизм» і «постфордизм» та ініціювали дискусію про їх сутність [9]. Теорію регуляції було розроблено французькими дослідниками в 1970–1980-х роках. Головними її авторами є М. Агльєтта, Р. Буайє, А. Ліпієц [11; 1; 32]. Французька школа регуляції робить спробу пояснення своєрідного парадоксу в розвитку капіталізму: наявності нестабільності, криз постійних змін і водночас здатності до стабілізації через запровадження правил, норм, інституцій тощо. Теорія базується на двох ключових категоріях: 1) «режим накопичення» («Regimes of Accumulation»), яким означається історичний період стабільності в розвитку капіталізму за рахунок певної системи виробництва та споживання; 2) «способи регуляції» («Modes of Regulation»), що має відношення до сукупності інституцій, норм, правил, традицій, писаних і неписаних законів суспільства, які контролюють режим акумуляції й визначають його форми та забезпечують стабільність. Британський географ Е. Амін дає таке визначення цієї категорії: «Інституціональна сукупність» формальних законів, соціальних норм, що систематизують головні соціальні зв'язки в межах цієї форми капіталістичного виробництва» [13, с. 6].

Відповідно до регулятивної теорії кожен режим акумуляції досягає кризової точки, коли способи регуляції стають неієвими, тому суспільство змушене шукати нові правила й норми, формуючи нові способи регуляції. Це започатковує новий режим акумуляції, який із часом неминуче постане перед кризою та необхідністю формування нових регулятивних норм тощо.

Теорія регуляції стверджує, що неможливо точно передбачити періоди зростання й кризи та їх часові межі внаслідок залежності від специфічних історичних умов. У цьому полягає суттєва відмінність від

теорії «довгих хвиль» М. Кондратьєва, згідно з якою «довжина» хвилі є чітко визначеною.

Ще один напрям постфордистських дебатів – неошумпетеріанські концепції, – пов'язаний насамперед із дослідженнями К. Фрімена, Ш. Перес [29]. Неошумпетеріанський напрям розвиває ідеї російського вченого М. Кондратьєва про п'ятдесятирічні «довгі хвилі» в розвитку капіталізму та австрійського й американського економіста Й. Шумпетера про провідну роль підприємців-інноваторів у народженні нової технічної парадигми [4; 10]. Техніко-економічна парадигма (далі – ТЕП), тобто сфера виробництва й економічних відносин з усіма притаманними їй явищами (технології, організаційні та управлінські методи, розподіл прибутків), є однією з ключових категорій неошумпетеріанців. Успішний перехід від однієї ТЕП до іншої залежить від стрибка в продуктивності, який досягається поширенням технологічних інновацій на всю економіку. Інновація тлумачиться широко та включає, окрім нових продуктів і процесів виробництва, також нові форми організації праці й управління, нові зростаючі сектори, нові транспортні й комунікаційні технології, нове просторове розміщення виробництва тощо.

Неошумпетеріанізм базується на теорії хвиль М. Кондратьєва. Відповідно до неошумпетеріанізму кожній хвилі притаманна певна техніко-економічна парадигма. Фордизм був техніко-економічною парадигмою четвертої хвилі М. Кондратьєва, а постфордизм – п'ятої. Таким чином, неошумпетеріанці намагалися наповнити хвилі М. Кондратьєва конкретним історичним змістом, аналізом техніко-економічних і соціально-інституціональних змін.

Багато прихильників серед географів здобула концепція гнучкої спеціалізації, яка зосередила свою увагу на розв'язанні

ключової проблеми фордизму, яку можна охарактеризувати як негнучкість (rigidity). Поштовхом до розвитку цієї концепції стала робота М. Пайора та Ч. Сабеля «Другий індустріальний перелом» [48]. Автори вважають, що в сучасній економіці співіснують дві індустріальні парадигми: масове виробництво стандартизованих товарів із використанням вузькоспеціалізованого обладнання й напівкваліфікованої робочої сили та гнучка спеціалізація – виробництво різноманітних товарів невеликими партіями з використанням багатоцільового обладнання й кваліфікованої праці. Масове стандартизоване виробництво й висока спеціалізація дає віддачу лише в разі ринкової стабільності.

За труднощів реалізації виробленої продукції виробник зазнає втрат через негнучкість виробничої системи. Для масового виробництва головною проблемою є стабілізація ринку, для гнучкої спеціалізації – підтримка «постійної інноваційності» [48, с. 17].

У певні історичні періоди одна виробнича парадигма може суттєво переважити іншу та стати пануючою. Саме ці зламні моменти дістали назву «індустріальні переломи» (industrial divides). Перший індустріальний перелом був пов'язаний із появою на початку ХХ століття технологій масового виробництва, яке зародилось у США й поширилось у світі. Другий індустріальний перелом, на думку авторів однойменної книги, розпочався в 1970-х роках і привів до відродження ремісничого виробництва. Це обумовлювалося підвищенням попиту на нестандартизовані товари високої якості, насиченням основних ринків масовою продукцією, розвитком багатофункціональних промислових технологій та гнучкої трудової практики.

Для авторів і прихильників концепції гнучкої спеціалізації масове виробництво й гнучка спеціалізація не лише є парадигма-

ми виробництва, а й історично реалізуються в типах економіки, коли один тип виробництва домінує на певній географічній території: у регіоні, національній державі чи світовому масштабі.

За фордистської моделі масового виробництва ефективним шляхом зростання віддачі є економія на масштабах виробництва. Зі зміною ситуації на ринках, з подорожчанням праці, зростанням частки заробітної плати в собівартості продукції такий шлях нарощування прибутків став нестабільним. Звичайним явищем стало переміщення виробництва в країни з дешевою працею. Протистояти цьому, на думку авторів концепції гнучкої спеціалізації, могла лише розробка стратегії гнучкого виробництва з наголосом на інноваціях і спеціалізації (наприклад, створення нових продуктів і послуг для швидко мінливого ринку) [53; 48]. Що більш мінливими й нестабільними ставали ринки, то більше фірм експериментували з гнучкими формами організації, які давали можливість здійснювати швидкі зрушення у виробництві [53, с. 18].

Саме гнучкою спеціалізацією М. Пайор та Ч. Сабел пояснюють той факт, що на фоні загального зростання безробіття, спричиненого зрушенням від масового виробництва, припиненням інвестування у великі підприємства, деякі регіони в розвинених країнах залишалися конкурентоздатними та зростали впродовж 1980–1990-х років [48]. Американський географ А. Скот пізніше доповнив: «Дійсно, саме тоді, коли <...> економіко-географи писали глибоко песимістичні доповіді про кризу в староосвоєних регіонах, у яких домінує фордистське виробництво, відродження стало реальною на певних територіях, що стали швидко зростати на базі постфордистського виробництва» [55, с. 29].

Під час вивчення італійського регіону

Емілья-Романья С. Браско з'ясував, що щільна мережа малих підприємств обробної промисловості зберігала конкурентоздатність на міжнародному рівні [17]. Фірми, які функціонували на території цих індустріальних районів, користувалися перевагами гнучких ринків праці та методами «точно-в-час» малосерійного виробництва, а також співпрацювали, користуючись спільною інфраструктурою, матеріальними й людськими ресурсами. Посилення зв'язків між підприємствами спричинило зростання агломераційних і кластерних тенденцій на території їх розташування. Запровадження гнучких виробничих систем зумовило глибоку реорганізацію промислових систем та економічних потоків, появу поняття економії на різноманітності замість економії на масштабах. Почали з'являтися нові індустріальні райони, які змогли адаптуватися до структурних змін і скористатися можливостями нових технологій. Зміни в територіальній організації виробництва, що супроводжували постіндустріальні трансформації, стали основою для виникнення цілої низки концепцій, які намагалися пояснити появу нових територіальних утворень.

Висновки. Радикальні зміни в структурі й спрямованості економічної діяльності стали предметом теоретичних та емпіричних досліджень, що проводяться представниками різних наук. Ґрунтовний аналіз теорій, які намагаються пояснити структурні економічні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ століття, дозволяє виокремити три шляхи їх концептуалізації: 1) зміну значимості секторів економіки, зростання терціаризації; 2) формування економіки знань; 3) трансформацію виробничих систем від масового виробництва до гнучкої спеціалізації як наслідок технологічного розвитку (постфордизм).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буайе Р. Теория регуляции: критический анализ. / Р. Буайе ; пер. с фр. Н. Кузнецовой. - М. : Научно издательский центр «Наука для общества» ; РГУ, 1997. – 212 с.
2. Гаєвська Л. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України : [монографія] / [Л. Гаєвська, Л. Гацька, І. Горленко] ; за заг. ред. Л. Тарангул. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 222 с.
3. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособие для студ. вузов] / В. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
4. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.
5. Мочерний С. До питання про постіндустріальне суспільство / С. Мочерний // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 52–58.
6. Смаль В. Постіндустріальні форми територіальної організації виробництва: огляд основних концепцій / В. Смаль // Український географічний журнал. – 2010. – № 3. – С. 30–35.
7. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / за ред. Г. Балабанова, В. Нагірної, О. Нижник. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.
8. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія практика та їх значення для України / А. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 42–49.
9. Шевчук А. Постфордистские концепции (критический анализ) / А. Шевчук. – Казань, 2000. – 81 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/634/686/1219/Shevchuk_PostfordistTheories2000.pdf.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й Шумпетер ; предисл. В. Автономова. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
11. Aglietta M. A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience / M. Aglietta ; transl. from the French by D. Fernbach. - London : NLB, 1979. - 390 p.
12. Amin A. Neo-Marshallian Nodes in Global Networks / A. Amin, N. Thrift // International Journal of Urban and Regional Research. – 1992. – № 16. – P. 571–587.
13. Amin A. Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition / A. Amin // Post-Fordism: A Reader / ed. by A. Amin. – Oxford : Blackwell, 1994. – P. 1–43.
14. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society / D. Bell // The Public Interest. – 1967. – № 7. – P. 102–118.
15. Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – New York : Basic Books, 1973. – 507 p.
16. Brint S. Professionals and the “Knowledge Economy”: Rethinking the Theory of Postindustrial Society / S. Brint // Current Sociology. – 2001. – Vol. 49. – № 4. – P. 101–132.
17. Brusco S. The “Emilian” Model: Productive Decentralization and Social Integration / S. Brusco // Cambridge Journal of Economics. – 1982. – № 6. – P. 167–184.
18. Bush V. Science – the endless frontier: a report to the president on a program for postwar scientific research / V. Bush. – Washington : Gvt Pr., 1980. – 99 p.
19. Camagni R. Innovation networks: spatial perspectives / R. Camagni. – London ; New York : Belhaven Press, 1991. – 247 p.
20. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. – Oxford : Blackwell Publishers Ltd, 2001. – 594 p.
21. Clark C. The Conditions of Economic Progress / C. Clark. – London : Macmillan, 1940. – 504 p.
22. David P. Assessing and expanding the science and technology knowledge base / P. David, D. Foray // STI Review. – 1995. – № 16. – P. 13–68.
23. Lipietz A. Democracy / A. Lipietz. – New York : Oxford University Press, 1992. – 206 p.
24. Drucker P. From capitalism to knowledge society / P. Drucker // The knowledge economy. – Woburn : MA Butterworth, 1998. – P. 15–35.
25. Esping-Anderson G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G. Esping-Anderson. – Cambridge : Polity Press & Princeton ; Princeton University Press, 1990. – 260 p.
26. Godin B. The knowledge-based Economy: Conceptual framework of Buzzword? / B. Godin // Journal of Technology Transfer. – 2006. – № 31. – P. 17–30.
27. Fielding A. Industrial Change and Regional Development in Western Europe / A. Fielding // Urban Studies. – 1994. – Vol. 31. - P. 679–704.
28. Fisher A. The Clash of Progress and Security / A. Fisher. – London : Macmillan, 1935. – 234 p.
29. Freeman C. Structural Crisis of Adjustment, Business Cycles and Investment Behavior / C. Freeman, C. Perez // Technical Change and Economic Theory / ed. by G. Dosi. – London : Frances Pinter, 1988. – P. 38–66.

30. Freeman C. Structural Crisis of Adjustment, Business Cycles and Investment Behavior / C. Freeman, C. Perez // *Technical Change and Economic Theory* / ed. by G. Dosi. – London : Frances Pinter, 1988. – P. 38–66.
31. Hirsch-Kreinsen H. Low and Medium Technology Industries in the Knowledge Economy / H. Hirsch-Kreinsen, D. Jacobson, S. Laestadius, K. Smith // *Low-tech innovation in the knowledge economy*. – Frankfurt : Peter Lang, 2005. – P. 11–31.
32. Lipietz A. Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology and Democracy / A. Lipietz. – New York : Oxford University Press, 1992. – 206 p.
33. Lundvall B.-A. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning / B.-A. Lundvall. – London : Longman, 1992. – 342 p.
34. Lundvall B.-A. The Learning Economy / B.-A. Lundvall, B. Johnson // *Journal of Industry Studies*. – 1994. – Vol. 1. – № 2. – P. 23–42.
35. Marshall A. Principles of economics: unabridged eighth edition was originally published in 1890 / A. Marshall. – New York : Business & Economics, 2009. – 740 p.
36. Machlup F. The production and distribution of knowledge in the United States / F. Machlup. – Princeton : Princeton University Press, 1962. – 416 p.
37. Nelson R. National Innovation Systems: a comparative analysis / R. Nelson. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 541 p.
38. The Knowledge-based economy in 1996, Science Technology and Industry Outlook / OECD. – Paris, 1996. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.oecd.org/document/62/0,3746,en_2649_34273_1814439_1_1_1_1,00&&en-US_01DBC.html.
39. Conference on New S&T Indicators for Knowledge-Based Economy : Background Document, DSTI/STP/NESTI/GSS/TIP(96)2 / OECD. – Paris : OECD, 1996. – 30 p.
40. Frascati Manual 2002 – Proposed standard practice for surveys of research and experimental development (Sixth revision) / OECD. – Paris, 2002. – 255 p.
41. Innovative Networks: Co-Operation in National Innovation Systems / OECD. – Paris : OECD, 2001. – 342 p.
42. National Systems for Financing Innovation / OECD. – Paris : OECD, 1995. – 118 p.
43. OECD Science and Technology Indicators, (R&D, Innovation and Competitiveness) № 2 / OECD. – Paris : OECD, 1986 – 117 p.
44. Science and technology policy – Review and Outlook / OECD. – Paris, 1994. – 314 p.
45. Work on National Innovation Systems : Road Map, DSTI/STP(93)8 / OECD. – Paris : OECD, 1993. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.oecd.org/dataoecd.
46. The Implications of the Knowledge-Based Economy for Future Science and Technology Policies, OCDE GD(95)136 / OECD. – Paris : OECD, 1995. – 7 p.
47. Peck J. Searching for a new institutional fix: the after-Fordist crisis and the global-local disorder / J. Peck, A. Tickell // *Post-Fordism: a reader*. – Oxford : Blackwell, 1994. – P. 280–315.
48. Piore M. The Second Industrial Divide / M. Piore, C. Sabel. – New York : Basic Books, 1984. – 368 p.
49. Romer P. Endogenous technological change / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98. – P. 338–354.
50. Romer P. Endogenous technological change / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98. – P. 338–354.
51. Romer P. Increasing returns and long-run growth / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1986. – № 94(5). – P. 1002–1037.
52. Rostow W. Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto, 2nd ed. / W. Rostow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1971. – 274 p.
53. Sabel C. Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies / C. Sabel // *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*. – New York : St. Martin's Press, 1989. – P. 17–70.
54. Schumpeter J. The theory of economic development / J. Schumpeter. – Cambridge : Harvard university press, 1934. – 255 p.
55. Scott A. Economic geography the great Half-Century / A. Scott // *The Oxford Handbook of Economic Geography*. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2002. – P. 18–44.
56. The dictionary of human geography / ed. by R. Johnston et al. ; consultant ed. D. Smith. – Oxford ; Malden : Blackwell Publishers, 2000. – 958 p.

УДК 911.3

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГЕОДЕМОГРАФІЇ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ В МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гукалова І.В.,

доктор географічних наук,
професор кафедри соціально-
но-економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

Молікевич Р.С.,

асистент кафедри соціально-
но-економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті висвітлюються питання місця та ролі демографічних досліджень в історичній ретроспективі. Проведено аналіз найбільш важливих робіт, які характеризують історичний шлях визначення предметного поля геодемографії та її інтеграції в комплексні медико-демографічні і суспільно-географічні дослідження. **Ключові слова:** демографія, геодемографія, демографічні процеси, населення, ретроспектива.*

*В статье освещаются вопросы места и роли демографических исследований в исторической ретроспективе. Проведен анализ наиболее важных работ, характеризующих исторический путь определения предметного поля геодемографии и ее интеграции в комплексные медико-демографические и общественно-географические исследования. **Ключевые слова:** демография, геодемографии, демографические процессы, население, ретроспектива.*

Hukalova I., Molikeych R. HISTORICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF GEODEMOGRAPHY AND ITS INTEGRATION IN MEDICAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCH.

*In the article the issues of place and role of demographic research in historically retrospective are characterized. The analysis of the most important scientific works that characterize the historical path of definition of geodemography and its integration into medical-demographic and socio-geographical research was made. **Key words:** demography, geodemography, demographic trends, population, retrospective.*

Постановка проблеми. Сучасна демографія (і геодемографія) дуже тісно пов'язана з медичною географією, адже реалізація життєздатності соціуму певного регіону залежить як від попереднього, сьогоденного стану здоров'я населення, так і від досягнення в майбутньому певного його рівня. Як і в класичній демографії, так і в медико-географічних дослідженнях успішно застосовується ключовий термін «відтворення». Відтворення населення та відтворення його здоров'я йдуть пліч-о-пліч крізь усі комплексні дослідження. Є необхідність прослідкувати еволюцію розвитку геодемографії, тим більше, що з поглибленням знань розуміння її предмета й

змісту змінювалося. При цьому особливість демографічних явищ і необхідність їх кількісного виразу надовго визначили зв'язок демографії із статистичним описом стану населення, зокрема стану його здоров'я.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика історичного розвитку демографічних досліджень не є новою, вона присутня у фундаментальних працях із демографії, геодемографії та географії населення. Зокрема, дослідженню цієї проблеми присвячені праці І.І. Гудзеляк, В.О. Джамана, Ф.Д. Заставного, В.П. Круля, Е.М. Лібанової, І.М. Прибиткової, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, О.У. Хомри, О.І. Шаблія, В.В.

Яворської та багатьох інших вітчизняних науковців.

Метою статті є аналіз напрацювань відомих фахівців у системі наук про населення та виявлення найбільш важливих робіт, що сприяли формуванню геодемографії як самостійного напрямку в рамках суспільно-географічних дисциплін, з особливою увагою до досліджень, виконаних на «полі предметного сусідства» з медичною географією.

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука розуміє демографію як систему знань про закони відтворення населення в їх загальноісторичній зумовленості [5]. Становлення цієї наукової дисципліни вчені відносять приблизно до XVII – XVIII ст., хоча витoki науки сягають античних часів. З того часу розвиток демографічних знань призвів до розширення та поглиблення проблематики цієї науки, її методологічного інструментарію, а це у свою чергу сприяло як диференціації демографії та виокремленню проблемних напрямів у її межах, так і її інтеграції з іншими дисциплінами. Одним із найважливіших напрямів (хоч і не одразу) стала геодемографія (географічна демографія) – наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси [42]. Вона продовжує своє формування й досі, однак в історичній ретроспективі представниками різних галузей знань було здійснено чимало спроб усвідомити географічне різноманіття типів відтворення населення, формування його структури та тривалості життя, демографічні тенденції в тих чи інших кутках світу й у широкому етнокультурному, соціально-економічному, природно-екологічному контексті. Звернення фахівців до тих або інших соціально-демографічних проблем

у різні періоди розвитку суспільства було зумовлено їх більшою актуальністю на той час. Цікавою є зміна пріоритетів не тільки в самій тематиці, але й в обґрунтованості окремих понять, методах і системності упорядкування статистичної інформації про демографічні події, наукових парадигмах.

Тематика аналізу географічних передумов формування демографічної ситуації тривалий час опрацьовувалася в рамках таких розділів, як антропогеографія, географія населення (геодемографія), соціальна географія.

У період Античності та середньовіччя праці щодо характеристики демографічної ситуації здебільшого відсутні, що пояснювалось насамперед неможливістю зібрати повну й достовірну статистичну інформацію. Частіше всього тогочасних учених цікавив лише якийсь окремий показник або певні значні й доступні безпосередньому спостереженню відхилення в демографічній структурі.

Найповнішим обліком населення в середньовіччі, відомості про який дійшли до нас, є землеопис 34 графств Англії, здійснений у 1086 р. за наказом Вільгельма Завойовника, який увійшов в історію під назвою «Книга Страшного Суду». Проводились у середньовіччі обліки населення й в окремих містах, наприклад у Нюрнберзі в 1449 р. і в Страсбурзі в 1473 р. В 1567 р. облік населення був проведений у швейцарському кантоні Цюрих [29, с. 101].

На Русі облік населення почали вести починаючи з XI ст. [7, с. 25], але оскільки метою збору демографічних даних була фіксація об'єктів накладання податі, то особливою детальністю в характеристиці демографічної ситуації вони не відрізнялися.

Англійський учений Дж. Граунт, один із засновників демографії, у 1662 р. видав книгу «Природні та політичні спостереження над списками померлих» [39]. Учений за допомогою статистичного методу спробував упорядкувати інформацію щодо смертності населення Лондона. Хоча системні висновки в роботі не були зроблені, але це була чи не найперша спроба оцінки чисельності населення та загалом демографічної ситуації. Ідеї Дж. Граунта в подальшому вплинули на дослідження Е. Галлея, Д. Бернуллі, У. Петті. Зокрема, Е. Галлей у 1693 р. розробив першу таблицю смертності, також він увів поняття «ймовірна тривалість життя» [20].

Проблему з відсутністю достовірних статистичних даних для характеристики демографічної ситуації було вирішено тільки за часів введення перших переписів населення. Після появи статистичних результатів на їх основі вченим стало значно простіше досліджувати перебіг демографічних процесів. Перші переписи населення було проведено в атких країнах:

– в Америці: у США – в 1790 р.; в Екваторі, Колумбії, Панамі, Мексиці – у 1825 р.; у Болівії та Гватемалі – у 1831 р.; у Гренландії – у 1834 р.; у Чилі – 1835 р.; на Ямайці – у 1844 р.

– у Європі: у Швеції та Фінляндії – у 1800 р.; у Великобританії, Данії, Ісландії, Норвегії, Франції – у 1801 р.; в Австрії – у 1818 р.; у Югославії, Сербії та Чорногорії – у 1834 р.; у Греції – у 1828 р.; в Ірландії – у 1821 р.; у Нідерландах – у 1830 р.; у Португалії – у 1841 р.

В Азії, Африці та Австралії перші переписи населення було організовано й проведено значно пізніше [4, с. 28–31].

У Російській імперії статистичний облік населення почався з Указу Петра I в 1718 р. про проведення регулярних

ревізій. Уже починаючи з 1722 р. почалося регулярне ведення метричних записів про народжуваність, шлюбність і смертність, які стали первинною, хоча й дуже не досконалою, базою для характеристики демографічної ситуації [18].

У 1727 р. видатний географ І.К. Кирилов видав працю «Цветущее состояние Всероссийского государства». Праця складалася з двох частин: у першій – наведено загальний опис губерній (у тому числі Київської губернії), у другій – різноманітні відомості відносно господарства та населення в них [40, с. 130]. Вагомим є те, що зазначена праця вміщувала перший регіональний аналіз демографічної ситуації в імперії, хоча й досить простий та фрагментарний.

В Україні першим більш-менш науковим описом демографічної ситуації можна назвати результати «Генерального опису лівобережної України», здійсненого в 1765–1769 рр. (Рум'янцевський опис) [13, с. 2641]. Це був перший науково структурований та диференційований перепис на території України. За його результатами було визначено віковий склад населення Лівобережжя. Пізніше в 1779 р. український етнограф Ф.І. Туманський розробив першу статистичну анкету, за якою в 1782 р. була проведена ревзія населення в Російській імперії [15]. Тоді було вперше розраховано зайнятість та співвідношення чоловічого та жіночого населення. А в 1786 р. О.Ф. Шафонський здійснив опис Чернігівського намісництва, головною метою якого було встановлення етнічного складу території. Вагомі дані щодо демографічної ситуації є описи Таврії (1807 р.), проведений К.Ф. Германом, та Київщини (1852 р.) – Д.П. Журавського [17]. Починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. чимало статистичної інформації для характеристики демографічної

ситуації (особливо на селі) надавала земська статистика [22].

В Австро-Угорщині, до складу якої входили на той час окремі західні території України, переписи населення почалися з 1857 р. та проводились далі в 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. Особливою їх рисою була висока (як на ті часи) детальність та достовірність результатів [26].

У вітчизняній науці аж до кінця XIX ст. багато вчених працювали одночасно в міждисциплінарній області географії, статистики населення та господарства, демографії, а іноді й етнографії. Так, П.І. Кеппен, один із засновників Російського географічного товариства, надав дуже детальну характеристику демографічної ситуації в Росії до середини XIX ст. і першу відносно точну етнографічну карту Європейської Росії (1851 р.). Він багато зробив для вдосконалення статистики населення й уперше спробував розподілити населення Росії «по сословиям и состояниям» [40, с. 170]. У 1858 р. А.Б. Бушен також детально аналізує розміщення населення Росії та як демограф і географ уперше обґрунтовує типологію населених місць [30].

Одним з ініціаторів першого Всеросійського перепису населення 1897 р., яким тоді було охоплено 80% території сучасної України, був видатний географ П.П. Семенов-Тянь-Шанський. Його вклад у географічне вивчення демографічної ситуації в Росії другої половини XIX ст. є дуже значним. Він зробив змістовний аналіз густоти населення, дав характеристику всім великим поселенням Росії, займався складанням регіональної характеристики населення [40, с. 171–177]. Над результатами першого Всеросійського перепису працював також і О.І. Воейков, який описав особливості природного руху населення.

Після Першої світової війни українські землі відійшли до різних держав. Більш менш достовірні дані щодо демографічної ситуації в цих регіонах було здобуто за допомогою детальних обстежень: у Польщі – 1921 та 1931 рр.; у Румунії – 1930 рр.; у Чехословаччині – 1921 та 1930 рр.

У СРСР перші переписи міського населення були проведені в 1920 та 1923 рр. Проте першим всезагальним вважається перепис, який відбувся 17 грудня 1926 р. Він був найдетальнішим і найціннішим, тому що проводився майже одночасно з переписами на території українських земель, які тоді були підвладні іншим державам. Наступні переписи проводилися в 1937 (результати знищені задля приховування наслідків голодомору й масових репресій), 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.

Отже, розвиток демографічної статистики був тривалим і нерівномірним. Ще складнішим був історичний шлях її наукової інтерпретації та інтеграції в комплексні медико-демографічні й суспільно-географічні дослідження. У перші роки радянської влади в Україні антропогеографічні ідеї були оголошені ворожими й розвиток науки, у тому числі й географічної, відбувався на основі нової методології – діалектичного та історичного матеріалізму. Більшість досліджень були перенаправлені в русло вивчення проблем виробництва.

Значний внесок у розвиток і підтримку демогеографії та етногеографії належить В.В. Садовському. Саме завдяки його роботі в еміграції, у Чехії та Польщі, вдалося зберегти антропогеографічний напрям у вітчизняній науці. У своїх працях «Північно-західна Україна у світлі статистики» (1924 р.), «Людність західноукраїнських земель по польсько-

му перепису 30 вересня 1921 року» (1927 р.), «Українці за межами УРСР на основі перепису 1926 р.» (1931 р.) [38] учений описує демографічну ситуацію та встановлює зміни чисельності українського населення в Україні та за її межами.

Детальний опис демографічної ситуації на території України на початку ХХ ст. відображено в роботах учених Інституту демографії Академії наук УРСР – М.В. Птухи (директор), Ю.О. Корчак-Чепурківського, С.А. Томіліна, М.О. Трачевського, П.І. Пустохода, Ю.М. Масютіна, А.П. Хоменко та ін.[14, с. 99]. Особливого наукового значення мали роботи академіка М.В. Птухи щодо аналізу народжуваності та смертності населення.

Значний вклад у дослідження населення вніс В.М. Кубійович, якого вважають «батьком» української географії населення. Він досліджував зміни в стані населення Радянської України першої половини ХХ ст., демографічні процеси за переписами 1926 і 1959 рр. особливості розселення українського населення в Україні тощо. Ґрунтовні відомості щодо демографічної ситуації представлені в його книзі «Географія українських і суміжних земель» (1938 р.), а також у серії карт «Населення» в «Атласі України і суміжних країв» (1937 р.) [3, с. 32].

В.П. Огоновський досліджував проблеми демо- і етногеографії Галичини, Полісся, західних земель України, Мармарощини, вивчав особливості природного руху, щільність населення цих територій, визначив чисельність українців у Румунії та Словаччині [12, с. 523].

У довоєнний період в Україні були започатковані теоретичні студії з географії населення. Значний внесок у виникнення та розвиток цього напряму

економічної географії зробили К.Г. Воблий та І.К. Вологодцев; у повоєнний період – Н.І. Блажко, Ю.І. Пітюренко, Д.І. Богорад [28]. Незважаючи на те, що дослідження населення в той час відрізнялися економічною спрямованістю (населення аналізувалося переважно як трудовий ресурс), демографічній проблематиці приділялася істотна увага.

Варто відмітити внесок у дослідження населення та демографічної ситуації в Україні за радянських часів таких вчених, як П.С. Коваленко, А.В. Степаненко, М.Ф. Тимчук, А.І. Доценко, В.В. Загородній, О.І. Кочерга та інших [37].

Загалом у колишньому СРСР регіональні демографічні дослідження в зв'язку з іншими соціально-економічними факторами почали активно розвиватися в 1960-ті рр., коли, з одного боку, були отримані дані Всесоюзного перепису населення 1959 р., а з іншого – у низці регіонів стали виникати різні економіко-демографічні проблеми – диспропорції між наявністю трудових ресурсів і потребою в них. У 1970-80-ті рр. стали вивчатися і розселенсько-еколого-демографічні проблеми, гострота яких також зростала. Поступово закладалися підвалини геодемографії як географічної дисципліни, значення якої було не меншим за значення економічної географії [1, с. 36]. Проте на зламі 1990-х рр. геодемографічні дослідження стали доволі рідкими й не отримували подальшого теоретичного обґрунтування, що було пов'язано із загальною кризою в період переходу від адміністративно-командної системи до ринкових відносин і послабленням уваги до демографічних проблем та їх територіальній диференціації на фоні зростання соціально-економічних проблем розвитку регіонів. Водночас зро-

стаюча рік від року депопуляція населення, його постаріння, висока захворюваність і низька тривалість життя, неконтрольовані міграційні рухи, деградація сільської місцевості згодом стали настільки важливими для розвитку нових пострадянських країн, що ігнорувати їх розгляд стало просто неможливим.

У незалежній Україні також приблизно із середини 1990-х рр. активізувались геодемографічні дослідження. Особливої уваги заслуговують роботи Ф.Д. Заставного [16] та М.І. Фащевського [35]. Грандіозною подією стало проведення в 1993 р. у Луцьку I-го Всеукраїнського семінару з географії населення, у якому взяли участь майже всі провідні науковці з географії населення. У 1996 р. у Чернівцях було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття» [10]. Ці події стали заходами, де серйозність демографічних викликів в Україні, а також методологічні підстави їх географічного опрацювання були визнані першочерговими завданнями для широкого загалу представників суспільної географії. Важливою подією національного значення й у плані інформації для всебічних досліджень демографічної ситуації стали дані першого національного Всеукраїнського перепису населення, проведеного 5 грудня 2001 р. [31].

У 2003 р. вийшла праця В.О. Джамана «Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти» [11]. У ній розкрито регіональні відміни динаміки та територіальні особливості сучасного природного руху населення (народжуваність, смертність, природний приріст), статевовікову структуру населення та її регіональні відміни,

територіальні особливості демографічної ситуації в Україні.

У серпні 2008 р. з метою інтенсифікації транскордонного співробітництва між Україною, Молдовою та Румунією, було створено Єврорегіон «Нижній Дунай». У світлі цієї партнерської структури науковцями кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (під керівництвом О.Г. Топчієва) було детально опрацьовано питання демографічної ситуації в регіоні [25, с. 59]. У 2013 р. світ побачила монографія В.В. Яворської «Регіональні геодемографічні процеси в Україні» [41], у якій автором розглянуто теоретичні засади географічної демографії (геодемографії) і проаналізовано демографічну ситуацію в Українському Причорномор'ї.

У наш час геодемографічний напрям досліджень відіграє вирішальну роль у діяльності Львівської школи суспільної географії. Пріоритетним напрямом досліджень там є вивчення суспільно-географічних аспектів демографічної кризи в Україні. Вагомий внесок у дослідження проблем формування демографічної ситуації зробили також М.І. Білецький, М.І. Долішній, Ф.Д. Заставний, Л.Т. Шевчук та інші. Важливим є той факт, що дослідження суспільних географів Львівської школи стосуються не лише Західної України, але й інших регіонів України та зарубіжжя [37, с. 136].

Щодо регіонального розрізу дослідження демографічних процесів варто зазначити, що багато науковців у період незалежності створили досить значний внесок. Так, наприклад, А.В. Бодасюк та Л.М. Воловик аналізували демографічну ситуацію в Столичному регіоні [6, с. 2], В.В. Грушка та О.В. Ткаченко – у Дніпропетровській області [9],

Н.І. Мезенцева та І.О. Мостова – у Кіровоградській області [21], А.П. Голяков та С.О. Юрченко [8], О.Ю. Сегіда та Л.М. Немець [34] – у Харківській області, С.Л. Петрук – у Житомирській області [27], О.Р. Перхач та Г.В. Наконечна – у Львівській області [24], І.О. Пилипенко та Д.С. Мальчикова – у Херсонській області [19], Ю.М. Пушміна та О.Г. Мордвінов – у Чернігівській області [23, с. 33] тощо.

На останок варто відмітити, що в сучасній суспільній географії категорія «демографічна ситуація» стає базовим підґрунтям або неодмінною складовою будь-яких комплексних досліджень аналогічно категоріям «фізико-географічне положення» чи «ландшафт» у фізичній географії, хоча вона набагато більш мінлива. Це зумовлено дедалі більшим посиленням взаємозв'язку в системі «людина – природа – господарство», у якій демографічний компонент набуває визначального значення. Тому всебічне вивчення географами категорій «демографічна ситуація» «медико-демографічна ситуація», «суспільне здоров'я» та інших є дуже актуальним і пер-

спективним напрямом суспільно-географічних досліджень.

Висновки. Узагальнюючи викладене, відзначимо, що протягом багаторічної історії розвитку геодемографічних досліджень фахівцями розроблений, а наукою накопичений величезний арсенал підходів і методів аналізу демографічної та медико-демографічної ситуацій. Особливістю досліджень у цьому проблемному полі завжди був їх масштабний характер. Однак у великих країнах без розробки й аналізу специфіки регіональних демографічних процесів висновки про перспективи життєздатності націй і народів будуть незавершеними. Ці проблеми чекають на своїх дослідників, у тому числі молодих, свідомість яких вільна від консерватизму та стереотипів у науковому пошуку. Магістральний шлях розвитку геодемографічних знань – це визнання нелінійності та географічної своєрідності перебігу багатьох демографічних процесів. Будемо сподіватися, що цим шляхом піде наукова географічна думка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонов Н.Т. О типах демографической обстановки в районах СССР / Н.Т. Агафонов // Материалы V Съезда Географического общества СССР. – Л., 1970. – С. 31–32.
2. Бодасюк А.В. Особливості демографічної ситуації Київського столичного регіону / А.В. Бодасюк // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк. – 1993. – С. 141–143.
3. Бондаренко К.П. Довідник з історії України : в 3 т. / [К.П. Бондаренко, В.Р. Гордієнко, Я.Й. Грицак та ін.] ; за заг. ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К. : Генеза, 1993– . – Т. 2. (К – П). – 1993. – 435 с.
4. Борисов В.А. Демография / В.А. Борисов. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 1999. – 272 с.
5. Бузаров А.Ш. К вопросу о некоторых взглядах на этапы развития отечественной исторической демографии в 30–90-х годах XX века: постановка проблемы / А.Ш. Бузаров // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1 : «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». – 2008. – № 2. – С. 54–58.
6. Воловик Л.М. Демографічна ситуація та міграційна активність населення Столичного регіону (на прикладі Київської області) / Л.М. Воловик // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 33–39.
7. Воронянський О.В. Історія України : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О.В. Воронянський. – Х. : Парус, 2005. – 544 с.
8. Голяков А.П. Географічні аспекти сучасної демографічної ситуації Харківської області / А.П. Голяков, С.О. Юрченко // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 150–151.

9. Грушка В.В. Зміни демографічної ситуації Дніпропетровського регіону в сучасних екологічних умовах / В.В. Грушка, О.В. Ткаченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 48–55.
10. Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. М.І. Пірен. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1996. – 555 с.
11. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
12. Енциклопедія історії України : у 10 т. / голова ред. кол. В.А. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2010– . – Т. 7 : Мл – О. – 2010. – 713 с.
13. Енциклопедія Українознавства : в 10 т. / гол. ред. В.М. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1973– . – Т. 7 : Словникова частина (ЕУ-II). – 1973. – 4016 с.
14. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : [навчальний посібник] / Я.І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 267 с.
15. Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Жупанський // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124–137.
16. Заставний Ф.Д. Населення України / Ф.Д. Заставний. – Львів : МП «Край», 1993. – 224 с.
17. Заставний Ф.Д. Географія України : у 2 кн. [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Ф.Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994– . – Кн. 2. – 1994. – 472 с.
18. Захарова О.Д. Исследования демографических процессов и детерминации рождаемости О.Д. Захарова // Социология в России. / ред. В.А. Ядова. – М. : Издательство «На Воробьевых», 1996. – С. 119–146.
19. Козловець А.А. Просторова диференціація особливостей статево-вікової структури населення Херсонської області / А.А. Козловець, І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства : зб. наук. праць. – Вип. 1. – Херсон : ПП Віноградов Г.О. 2005. – С. 67–76.
20. Махорін Г.Л. Основи демографії : [курс лекцій] / Г.Л. Махорін. – Житомир : Видавництво «Волинь», 2009. – 96 с.
21. Мезенцева Н.І. Депопуляція населення Кіровоградської області: сучасний стан та наслідки / Н.І. Мезенцева, І.О. Мостова // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 133–139.
22. Мекшун Л.М. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. / Л.М. Мешкун // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145–148.
23. Мордвінов О.Г. Тенденції в демографічній ситуації Чернігівської області / О.Г. Мордвінов // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. І Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 149–150.
24. Наконечна Г.Ф. Демографічна ситуація як чинник і результат економічної безпеки / Г.Ф. Наконечна // Наукові записки ТНПУ. Серія «Географія». – Тернопіль : СМП «Тайп». – Вип. 30. – № 2. – 2011. – С. 100–105.
25. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті : [монографія] / [Є.А. Черкез, Я.М. Біланчин, Є.Н. Красеха та ін.] ; наук. ред. М.О. Подрезова, О.Г. Топчєв. – О. : Астропринт, 2010. – 104 с.
26. Переписи населення // Енциклопедія Українознавства : в 10 т. / за ред. В.М. Кубійовича. – Львів : НТШ, 1996– . – Т. 6. – 1996. – С. 2011–2013.
27. Петрук С.Л. Демографічна ситуація в Житомирській області: її вплив на розвиток малих міст / С.Л. Петрук // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Вип. 480–481 : Географія. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 142–145.
28. Питюрєнко Е.І. Исследование географических проблем населения Украинской ССР / Е.І. Питюрєнко, Н.І. Фащевский, А.Г. Старостенко // Развитие географической науки в Украинской ССР : сб. науч. тр. / редкол.: А.М. Маринич, М.М. Паламарчук (отв. ред.). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 101–105.
29. Платонов Ю.П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение) : [учебное пособие] / Ю.П. Платонов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 432 с.
30. Покшишевский В.В. География населения СССР / В.В. Покшишевский, С.А. Ковалев. – М. : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1962. – 227 с.
31. Прибиткова І.М. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року / І.М. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 133–142.
32. Професор Володимир Кубійович / Упорядн. О. І. Шаблій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.

33. Пушміна Ю. М. Демографічна ситуація Чернігівщини // Сучасні проблеми географії населення в Україні. - Тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. - Луцьк. - 1993.- С. 138-139.
34. Сегида Е.Ю. Социально-демографические особенности Харьковского региона / Е.Ю. Сегида, Л.Н. Немец // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 182–186.
35. Фащевський М.І. Геодемографічна ситуація в Україні / М.І. Фащевський // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 118–120.
36. Федоров Г.М. Географические аспекты изучения экономико-демографической обстановки / Г.М. Федоров // Известия Всесоюзного географического общества. – 1976. – Т. 108. – Вып. 4. – С. 311–316.
37. Федюк О.М. Українська суспільна географія: друга половина ХХ – початок ХХІ століття : [монографія] / О.М. Федюк. – К. : ТОВ «Бланксервіс-Плюс», 2014. – 208 с.
38. Шаблій О.І. Валентин Садовський як український економіко-географ / О.І. Шаблій // Український географічний журнал. – 1997. – № 1. – С. 51–55.
39. Шелестов Д.К. Демография: история и современность / Д.К. Шелестов. М. : Наука, 1983. – 350 с.
40. Экономическая и социальная география СССР: история и современное развитие : [книга для учителя] / сост. Т.Е. Губанова. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1987. – 542 с.
41. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 224 с.
42. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти : автореф. дис. ... докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.В. Яворська ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – О., 2014. – 40 с.

УДК 911.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»

Пилипенко І.О.,
кандидат географічних
наук, доцент,
декан факультету біології,
географії і екології
(Херсонський державний
університет)

*Виявлено гносеологічні аспекти дослідження систем типу «центр – периферія» в контексті геопросторової парадигми. Показано, що геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше характеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності та описати їх у контексті концепції «центр – периферія». Обґрунтовано, що гносеологічні моделі дослідження систем «центр – периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації, спочатку позиційної (ареальної, територіальної), а потім аналітичної, ознакової, та їх науковий опис. **Ключові слова:** географічний простір, геопросторова парадигма, центр, периферія.*

*Выявлены гносеологические аспекты исследования систем типа «центр – периферия» в контексте геопространственной парадигмы. Показано, что геопространственная парадигма как междисциплинарная общенаучная методология позволяет наиболее полно характеризовать системно-структурные, динамические, функциональные аспекты возникновения и сохранения геопространственной неоднородности и описать их в контексте концепции «центр – периферия». Обосновано, что гносеологические модели исследования систем «центр – периферия» включают реальную, перцептуальную и концептуальную модель, выделение которых отображает познание человеком на протяжении жизни географической дифференциации, сначала позиционной (ареальной, территориальной), а потом аналитической, качественной, и их научное описание. **Ключевые слова:** географическое пространство, геопространственная парадигма, центр, периферия.*

Pylypenko I. METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH GEOSPATIAL IN CONTEXT OF THE CONCEPT "CENTER – PERIPHERY" *Gnoseological aspects of research of systems of type "center – periphery" in a context of a geospatial paradigm are revealed. It is shown that the geospatial paradigm as interdisciplinary general scientific methodology allows to characterizes most full system-structural, dynamic, functional aspects of occurrence and preservation of geospatial heterogeneity and to describe them in a concept context "center – periphery". It is proved that gnoseological models of research of systems "center – periphery" include real, perceptual and the conceptual model, which allocation displays knowledge the person throughout a life of geographical differentiation, at first item (areal, territorial), then analytical, qualitative, and their scientific description. **Key words:** geographical space, geospatial paradigm, center, periphery.*

Постановка проблеми. Інформація про географічний простір, накопичена в різних культурних вимірах, її обсяг, склад, структура, територіальні відмінності,

особливості поширення зумовили ситуацію, коли на межі ХХ – ХХІ ст. головним предметом географічних досліджень став аналіз геопростору. Цьому сприяло

також остаточне утвердження як методологічного інструментарію в суспільній географії системної парадигми. Такі методологічні здобутки дозволили повному підійти до проблем організації геопростору (у вузькому змісті – території). І хоча ця проблема за своїм змістом, характером насправді є міждисциплінарною, лише суспільна географія може повною мірою здійснити комплексний аналіз розвитку території (регіону) відповідно до різноманіття його позиційних, природно-ресурсних, демографічних, економічних, геополітичних характеристик.

Геопросторова парадигма нині є гносеологічно співмірною з такими загальнонауковими парадигмами, як інформаційна, системно-структурна, кібернетична тощо. Геопросторовий підхід, дозволяючи пізнати простір і закономірності його організації (саме це є однією з основних цільових настанов географічної науки), стає відправною точкою майже всіх регіональних досліджень, причому навіть негеографічного змісту. Це дозволяє акцентувати процес географізації наукового знання, який було відмічено ще з 1970-х рр. [1, с. 110] та який зараз прогресує.

Природна, соціально-економічна, етнокультурна неоднорідність геопростору, яка є найбільш поширеним предметом географічних досліджень, описується різними моделями, концепціями, теоріями, серед яких концепцію «центр – периферія» вважаємо найбільш універсальною, оскільки вона дозволяє визначити системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності. Саме тому, на наше переконання, визначення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр – периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми є актуальним.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанням геопросторового розвитку присвячено значну кількість робіт не лише в галузі географії, а й економіки, політології, історії тощо. Серед таких можна назвати праці, присвячені загальним питанням просторового розвитку та його аналізу, П. Хаггета, О.М. Смірнова, Б.С. Хорєва, Б.Б. Родомана, П.Я. Бакланова, О.Г. Топчієва, Ю.А. Гаджієва, А.В. Гульбасова, А.Г. Гранберга та інших учених. Структуру геопросторової парадигми (яка складає методологічне підґрунтя дослідження систем «центр – периферія»), її гносеологічні аспекти та загальнонаукове значення охарактеризовано в багатьох розвідках [1; 3; 4; 6; 9]. Відносини в системах типу «центр – регіони», «центр – периферія» докладно проаналізовано в працях О.В. Грицай, Г.В. Іоффе, А.Й. Трейвиша, В.М. Котлякова, А.В. Руденко та інших науковців.

Метою статті стало виявлення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр – периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання:

- розкрити розуміння категорії географічного простору у світлі окремих концепцій і парадигм, наукових течій;
- окреслити основні гносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкта пізнання;
- визначити основні складові параметризації геопростору під час досліджень систем «центр – периферія».

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальнонауковому розумінні простір і час виступають категоріями насамперед філософськими, оскільки це найдавніші поняття людської культури, які проходять через усю історію науки й філософії, залишаючись осередком глибоких філософських і наукових проблем. У «Новому тлумачному словнику

української мови» зазначено: «Простір – це форма існування матерії, що відображається в тримірній системі координат, має певну протяжність та обсяг і виражає порядок розташування, співіснування й відокремленість речей одна від одної» [8, с. 53]. Тому під «географічним простором» можна розуміти сукупність географічних об'єктів у тримірному відображенні, розташованих на конкретній території, що постійно розвиваються в часі та є тісно взаємозв'язаними. Загалом у географічному середовищі категорія простору вже давно має достатньо конкретний характер (геопростір – простір земної поверхні) і виконує важливі пізнавально-методологічні функції. Як зауважує Е.Б. Алаєв, для географів геопростір завжди є формою, нерозривно пов'язаною зі змістом – територією (або геоторією) [1, с. 104].

До концепції простору й часу, незважаючи на її високий філософський статус, можна досить легко прийти, відштовхуючись від повсякденного досвіду та доводячи існування абсолютного (незалежного) і не обмеженого протяжністю простору й абсолютного часу, що проходить незалежно від подій у світі, за власним первісним і незмінним ритмом. Осягнути поняття географічного простору допомагає координатизація простору – осмислення себе в просторі.

Відзначимо при цьому, що координатизація простору хоч і є насамперед сферою діяльності географів, проте притаманна також будь-якому людському організму як властивість визначати й запам'ятовувати просторові характерні об'єкти навколишнього світу. В.О. Шевченко бачить витоки такої властивості людини – координуватися, орієнтуватися в просторі – у «початковому (або вродженому) центризмі» [10, с. 17]. Наголосимо, що кожна людина, з віком розвиваючи й удо-

сконалюючи свою систему координації в просторі (фактично пізнаючи геопростір на побутовому рівні), паралельно пізнає географічну диференціацію, спочатку позиційну (ареальну, територіальну), а потім аналітичну, ознакову. Саме це, на нашу думку, приводить до виникнення перцепційних моделей центру (концентрації певних об'єктів, явищ тощо) та периферії як невід'ємного його атрибуту.

У загальнонауковій методології принцип предметного простору вже є добре відомим. Будь-яка множина об'єктів і явищ, між якими існують певні взаємодії та відношення, може розглядатися як предметний простір: множина фізичних тіл утворює реальний світ – фізичний простір; сукупність суспільних взаємин населення формує соціальний простір; політичний простір утворює сукупність політичних об'єктів і структур та відношень між ними; космічний простір формує всесвіт; економічний простір утворює сукупність господарських об'єктів та відношень між ними; правовий простір (правове поле) формує множину суб'єктів, пов'язану правовими взаєминами, тощо.

Отже, сукупність географічних об'єктів та множина відношень і взаємодій між ними об'єктивно формують географічний простір. Оскільки географічні об'єкти розміщуються на земній поверхні та є її складовими, геопростір являє собою частину реального земного фізичного простору. Географічний простір (геопростір) – абстраговане й ідеалізоване представлення ландшафтної оболонки Землі або окремих її частин, яку розглядають водночас як реальний фізичний простір.

Зауважимо, що в українській суспільній географії поняття географічного простору, геосистеми, геоструктури вперше було обґрунтовано й запроваджено ще в 1940-і рр. О.М. Смирновим у межах районного теоретико-методологічного напрямку в

економічній географії. Його прихильниками, окрім О.М. Смирнова, були також О.Т. Ващенко, О.Т. Діброва, І.Ф. Мукомель, К.П. Пяртлі, Ф.Н. Трипілець, В.Д. Поданчук та інші вчені [5].

У контексті геопросторової парадигми як базової загальнонаукової О.Г. Топчієв наголошує, що головною особливістю географічних об'єктів, тобто об'єктів, що складають ландшафтну оболонку Землі й досліджуються географами, є їх місцезнаходження – фіксовані місця на земній поверхні [9, с. 167]. Однак у власне географічних дослідженнях головним аспектом виступає аналіз сусідства об'єктів і явищ на земній поверхні, більшого чи меншого впливу об'єктів один на одного залежно від їхніх місць (місцеположень).

На думку російських географів [2], саме перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору стало початком формування нової дослідницької парадигми – геопросторової. Вони вважають, що географія, адекватно сформулювавши проблему простору, здійснила позитивний вплив на суміжні науки, продемонструвавши свій величезний світоглядний потенціал.

Показово, що хорологічна концепція (саме в межах якої, як правило, проводяться дослідження геопростору) переживає добу своєрідного відродження, ставши основою постмодерну в географії. Зокрема, російський географ Д.Н. Замятін розробляє концепцію географічних образів – фактично спадкоємицю хорологічної концепції [4]. Постмодерністське бачення формує тип мислення, заснований на деконструкції традиційних соціокультурних уявлень та заміні їх образами – метафорами. На певний фізичний, соціально-економічний, політичний субстрат накладаються шари створюваних різними суспільними силами політико-географічних образів, які, відокремившись від своїх реальних

прототипів, живуть власним життям. У цих образах химерно сплітаються географічні, культурологічні, історіософські, економічні, політичні поняття й уявлення. Географічні образи одних і тих самих об'єктів здатні набувати різних форм залежно від цілей, інтересів, уподобань їх творців. Вони переплітаються у своєрідні символи, згруповані знаки, що лише приблизно передають уявлення про реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти.

Водночас акцентуємо, що в контексті такого бачення будь-яка формалізація та параметризація стають практично неможливими, тому розробка заходів регіональної політики, прогнозування регіонального розвитку потребують повернення до більш класичної геопросторової парадигми та її методологічного апарату.

У вітчизняній суспільній географії є також пропозиції доповнити фундаментальне поняття «географічний простір» новим поняттям – «інформаційно-суспільно-географічний простір» [7]. Обґрунтовується, що сучасний соціальний запит вимагає суспільно-географічного дослідження геопросторових об'єктів, відношень і зв'язків на більш високому методологічному рівні (на основі синергетичної парадигми). Дослідження інформаційного обміну є важливим для розуміння загальних закономірностей взаємного зв'язку всіх процесів і явищ у глобальній геопросторовій системі, для науково обґрунтованого оптимального інформаційного управління нею.

Наголосимо, що специфіку географічних досліджень визначає насамперед аналіз місцеположень об'єктів, їх топологічних і позиційних властивостей. Аналіз геопростору – головний напрям дослідження географічної оболонки, за яким об'єкти розглядаються за їх місцезнаходженням, про-

сторовими відношеннями та взаємодіями, їх просторовою (територіальною) впорядкованістю й організацією. Підкреслимо, що застосування концепції географічного простору під час дослідження відразу ставить конкретні методичні питання формалізації простору, його метризації (встановлення певної мет-

рики), параметризації, визначення головних просторових характеристик, внутрішньої диференціації на «підпростори» тощо.

У контексті дослідження систем типу «центр – периферія» окреслимо основні гносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкта пізнання (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Особливості геопростору в різних гносеологічних моделях*

ГЕОПРОСТІР			
<i>Аспекти пізнання</i>	<i>Реальна модель</i>	<i>Перцептуальна модель</i>	<i>Концептуальна модель</i>
Змістовність	Фізично насичений	Змістовно неоднорідний	Формалізований
Вимірність	Тривимірний	Двовимірний поляризований	n-вимірний ознаковий, регіоналізований у межах концепції «центр – периферія»
Рівень однорідності	Континуальний	Дискретний	Граничний
Характер сприйняття	Об'єктивний	Суб'єктивний	Об'єкт-суб'єктний

* Розроблено автором

Суспільство реагує на геопростір, його характеристики ступенем освоєння, різноманіттям видів господарської діяльності, форм розселення тощо. Зауважимо, що одні й ті ж характеристики геопростору люди сприйматимуть по-різному. Така «перцепційна» неоднорідність геопростору проявляється насамперед у формуванні відчуття розмірності, дискретності геопростору (який у фізичному плані є континуальним), а далі приводить до пошуку моделей формалізації, параметризації цієї неоднорідності. Саме тому типовим завданням географічних досліджень є зазвичай пояснення територіальної (просторової) неоднорідності розміщення людей, природних ресурсів, господарської діяльності. Цінність аналізу такої неоднорідності полягає в можливості по-

дальшого просторового впорядкування, прогнозування та планування.

Геопростір має ієрархічну структуру, що знаходиться в стані динамічної нерівноваги. Ієрархічним структурам притаманні такі властивості:

- кожна підсистема структури є або керуючою, або підпорядкованою;
- завжди існує хоча б одна підпорядкована підсистема;
- основна ознака – вертикальна декомпозиція, пріоритет дії підсистем верхнього рівня та залежність функціонування й розвитку підсистем нижчого рівня;
- наявність лідируючої підсистеми залежно від рівня впливу на інші підсистеми [3, с. 55–57].

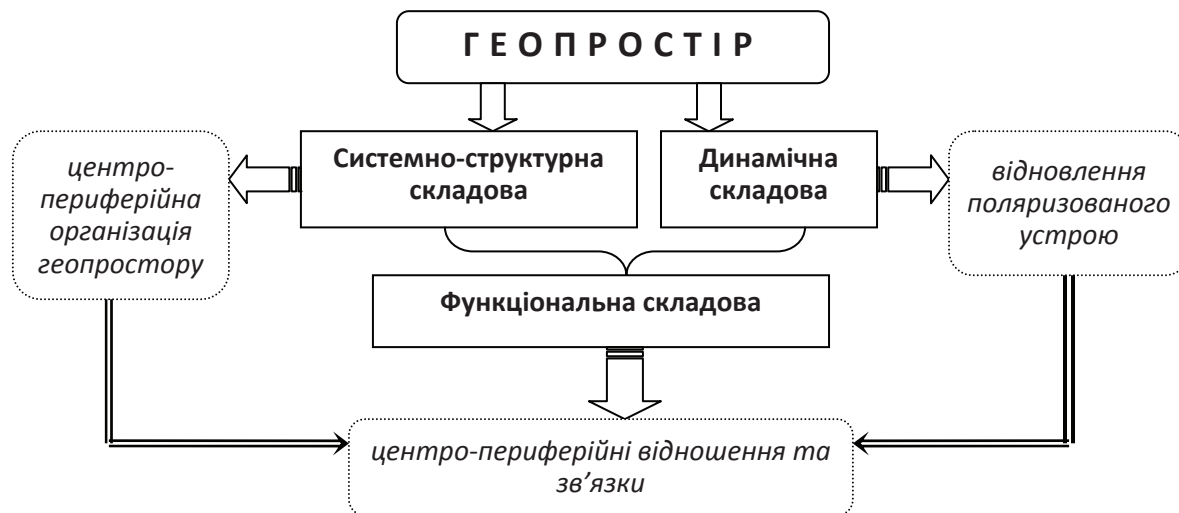

Рис. 1. Складові параметризації геопростору під час дослідження систем «центр – периферія»

Примітка: розроблено автором

У такому контексті можна стверджувати, що в найбільш простому (універсальному) вигляді геопростір має центр-периферійну будову. Розуміючи, що з наукової точки зору це досить спрощене уявлення про складну просторову структуру території, не можемо не зауважити, що саме центр-периферійні схеми роблять свій внесок у методологію більш детальних і складних суспільно-географічних, гео економічних, геополітичних досліджень.

Зауважимо, що з такої позиції дослідження й параметризації потребують насамперед системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення та підтримання геопросторової неоднорідності, які ми розглядаємо крізь призму концепції «центр – периферія» (див. рис. 1.).

Висновки. Таким чином, суспільна географія досліджує геопростір як системно організовану просторово координовану (у тримірному евклідовому просторі) форму буття матерії. Аналіз геопростору – головний напрям

географічних досліджень, за яким об'єкти розглядаються за їх місцезнаходженням, просторовими відношеннями та взаємодіями, просторовою (територіальною) впорядкованістю та організацією.

Геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше охарактеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності та описати їх у контексті концепції «центр – периферія».

Гносеологічні моделі дослідження систем типу «центр – периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації, спочатку позиційної (ареальної, територіальної), потім аналітичної, ознакової, та їх науковий опис. Саме це, на наше переконання, приводить до виникнення перцепційних, а пізніше й концептуальних моделей дослідження систем типу «центр – периферія».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Голубчик М.М. География, региональные исследования и региональная наука / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов // Регионоведение. – Саранск, 2000. – № 3–4. – С. 142–146.
3. Дзенис З.Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований / З.Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
4. Замятин Д.Н. Метагеография: пространство образов и образы пространства / Д.Н. Замятин. – М. : Аграф, 2004. – 512 с.
5. Матвієнко В.М. Етапи і напрямки формування української суспільно-географічної думки / В.М. Матвієнко // Історія української географії: всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – Вип. 2. – С. 77–82.
6. Мажар Л.Ю. Территориальные социально-экономические системы и региональное развитие / Л.Ю. Мажар, А.И. Чистобаев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7 «Геология. География». – 2006. – Вып. 1. – С. 80–89.
7. Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем : [монография] / К.А. Немец. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.
8. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2001– . – Т. 3 : А–К. – 2001. – 864 с.
9. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навч. посібник] / О.Г. Топчієв. – О. : Астропринт, 2005. – 632 с.
10. Шевченко В.О. Центризм та центричність в географії / В.О. Шевченко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 160 с.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕСУРСИ ЯК ОСНОВА СТРАТЕГІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ХЕРСОНЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мальчикова Д.С.,

кандидат географічних наук,
доцент,
завідувач кафедри соціально-
економічної
географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті показано напрями аналізу територіальних ресурсів Херсонської області. Проаналізовано численні й різноманітні характеристики території, показано специфічні суспільно-географічні характеристики та особливості її використання як ресурсу. Визначено проблеми аналізу наявного природокористування в регіоні, запропоновано варіанти аналізу сумісності/несумісності різних видів природокористування. **Ключові слова:** територія, територіальні ресурси, регіональний розвиток, планування територій.*

*В статье показаны направления анализа территориальных ресурсов Херсонской области. Проанализированы многочисленные и разнообразные характеристики территории, показаны специфические общественно-географические характеристики и особенности ее использования в качестве ресурса. Определены проблемы анализа имеющегося природопользования в регионе, предложены варианты анализа совместимости/несовместимости различных видов природопользования. **Ключевые слова:** территория, территориальные ресурсы, региональное развитие, планирование территорий.*

Malchykova D. TERRITORIAL RESOURCES AS THE BASIS OF THE REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGY OF THE KHERSON REGION. *The directions of analysis of territorial resources in Kherson region are shown in the article. The many and varied characteristics of the territory, showing the specific socio-geographical characteristics and features of its use as a resource are analyzed. The problems of analysis of existing environmental management in the region, the variants of the analysis of the compatibility/incompatibility of different types of nature are identified. **Key words:** territory, territorial resources, regional development, territorial planning.*

Постановка проблеми. Розуміння державної регіональної політики, викладене в положеннях Стратегії регіонального розвитку до 2020 року [1], спирається на сучасні тенденції та зміни, які відбулися в розвитку регіонів країни останнім часом. Одна з таких тенденцій визначається як нерівномірність розвитку територій, зростання у зв'язку із цим міжрегіональних соціально-економічних диспропорцій, що свідчить про тривалі дивергентні процеси серед регіонів. Ще більш контрастною є диференціація розвитку на рівні районів і міст, у третині яких тривалий час спостерігається як

зниження економічної активності, так і зменшення чисельності населення. Відзначається, що зростання міжрегіональних диспропорцій стримувалося в цілому повільним економічним розвитком країни протягом останнього десятиліття. З огляду на зростання ролі обласних центрів у загальноекономічному розвитку вони в довготривалій перспективі продовжуватимуть більшою мірою визначати характер подальшої територіальної диференціації соціально-економічного становища в країні: більша динаміка економічного зростання у великих міських агломераціях пришвид-

шить міграційний рух із сільської місцевості й малих міст з обмеженим потенціалом розвитку. Наголосимо, що першоосною диференціації регіональних ресурсів розвитку є використання властивостей та планування території регіонів як інтегрального й унікального ресурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях [3; 7] посилена увага приділяється ролі території та територіальності в контексті соціально-просторової взаємодії й прийняття просторових рішень. Зокрема, відзначається, що в основу процесів планування територій і пошуку стратегій територіального управління покладено просторові уявлення суб'єктів державної політики, які відображають встановлені політико-адміністративні традиції й територіальні кордони. Останнім часом в економічній науці розробляється поняття територіального капіталу [5]. Концепція територіального капіталу передбачає, що однакові інвестиції в різних регіонах приведуть до різних результатів як на міському рівні, так і на рівні держави. Конкурентоспроможність, досягнута завдяки особливостям території, ефективності інфраструктури й послуг, приносить користь усій місцевій економіці. Територіальний капітал зумовлює можливість і величину отримання доходу на одиницю інвестицій, тому впливає на конкурентоспроможність місця за допомогою залучення інвестицій та кваліфікованих працівників. Отже, фактично територіальний капітал визначається як система територіальних фондів економічного, культурного, соціального й екологічного характеру, що забезпечує потенціал розвитку місць [5; 6]. Сутність цієї концепції полягає у визнанні можливих взаємодій факторів різної природи. Недостатньо досліджень свого часу зосереджувалося на

емпіричній перевірці зв'язку між територіальним капіталом та економічним зростанням, проте в європейських країнах є досвід аналізу такого впливу [6], що вказує на провідну роль деяких ендогенних факторів (властивостей території) у поясненні диференціації регіональних моделей зростання. Матеріали дослідження «Kleinräumige Wirtschaftsentwicklung im dicht genutzten Stadtgebiet von Wien», які представляють результати аналізу впливу 15 територіальних умов конкретних територіальних одиниць на розвиток галузей економіки, доводять, що підприємства й організації різних галузей висувують диференційовані вимоги до території. При цьому одні й ті ж територіальні умови можуть стимулювати розвиток конкретних галузей економіки та гальмувати розвиток інших галузей. Наприклад, існують такі галузі й сектори економіки, які не можуть ефективно розвиватися на інтенсивно використовуваних територіях [4].

Метою статті є аналіз територіальних ресурсів Херсонщини як основи формування стратегії регіонального розвитку. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати численні й різноманітні характеристики території;
- визначити проблеми аналізу наявного природокористування в регіоні;
- показати специфічні суспільно-географічні характеристики та особливості використання території як ресурсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на фундаментальність цієї сфери, поняття територіалізму [9], територіального управління порівняно нещодавно з'явилися в європейському побутуванні та часто використовуються щодо концепції територіальної згуртованості. На сьогодні це поняття

було концептуально визначено в ході європейських політичних і наукових дискусій. Д. Стід [8] називає три специфічні особливості, які відрізняють територіальне управління від інших видів управління:

- територіальне управління аналізує територіальну динаміку, прогнозує її та пропонує засоби керування територіальними процесами;
- територіальне управління здійснює оцінку впливу територіальних умов і формування потенціалу розвитку місць;
- територіальне управління в межах проведення адміністративної регіоналізації визначає межі політичного впливу.

У географічних дослідженнях території присутні численні й різноманітні характеристики, головними серед яких є географічне положення або місце (місцеположення), ресурсний потенціал території, її розмір (величина, площа), а також рівень господарського освоєння території. Вважаємо, що доцільно також виділити такі специфічні суспільно-географічні характеристики й особливості використання території як ресурсу:

1) у методологічному аспекті територія є геопросторовим базисом життєдіяльності людей. Вона містить і зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища та їх типові просторові поєднання – природні комплекси (ландшафти);

2) територія – це не лише місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, у тому числі земельних, а й простір для розселення населення та розміщення будь-яких видів господарської діяльності людей;

3) будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища (природно-ресурсна, соціально-демографічна, ви-

робнича) є просторово координованою, тобто має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів;

4) оцінку території визначає наявність чотирьох головних характеристик цих унікальних і своєрідних ресурсів [3]: ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території, потенціалу природних (землі) та соціально-економічних ресурсів території, потенціалу ємності території для розселення й головних видів економічної діяльності, потенціалу ємності території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування;

5) характеристики територіальних ресурсів можуть розроблятися й використовуватися лише відповідно до їх просторового розміщення та територіальної прив'язки (поза територією вони не існують);

6) реальне використання територіальних ресурсів є «багат шаровим»: територіальна сумісність лише окремих видів природокористування є конфліктною та навіть взаємовиключною, проте більшість видів природокористування є сумісними тією чи іншою мірою.

Усі зазначені особливості на сьогодні широко застосовуються в географічних дослідженнях. Звичайно, питання створення кадастру територіальних ресурсів на загальнодержавному, законодавчо оформленому рівні в Україні лише постає [2; 3]. Повноцінно функціонує лише державний земельний кадастр, хоч і з низкою проблемних питань, досі розробляється й наповнюється даними автоматизована система ведення державного земельного кадастру, формується ринок земель тощо.

На жаль, єдиним достовірним джерелом для аналізу сучасної картини використання територіальних ресурсів є сис-

тематизація матеріалів із розподілу земельного фонду (за загальноприйнятою формою б-зем). Водночас офіційна статистика обліку структури використання земель (див. табл. 1.) має багато недоліків і дискусійних моментів, уже давно не відповідає реаліям сучасності. Так, згідно із законодавством ключовими ділянками регіональної й національної екомереж насамперед мають стати території природно-заповідного фонду. Однак маємо парадокс: така категорія земель взагалі відсутня в офіційній номенклатурі управління земельних ресурсів (у формі б-зем). Землі ПЗФ «розмиті» серед земель лісового, водного фонду, сільськогосподарського призначення. Або, наприклад, землі водного фонду з особливим статусом – це нові категорії земель (зокрема, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги), чітко визначаються й регламентуються щодо використання Земельним і Водним кодексами України в 1990-х роках, ще не виділені на місцевості та не показані на планах землекористування.

У контексті розбудови екологічних мереж значним резервом для їх формування є малопродуктивні й деградовані сільськогосподарські землі. Частки еродованих, засолених, підтоплених, дефльованих земель у Херсонській області є неприпустимо високими. Водночас досить проблематичним є питання їх інвентаризації, обліку й виведення із сільськогосподарського обробітку, «консервування» та повернення до стану природних угідь (пасовищ, сіножатей, чагарників, лісів, водно-болотних угідь).

Особливу категорію територій формують території приміських зон та ара-

лів. Маючи юридичне закріплення за територіями адміністративних районів, суміжних із міськрадами або містами, вони фактично утворюють смуги «безвладдя» навколо великих міст, а їх території виконують специфічні функції та поєднують, як правило, неруральні види діяльності, характерні для урбанізованого середовища.

Окремо постає проблема аналізу наявного природокористування в регіоні, оскільки тематичних серій карт, що відображають сучасне використання територій регіонів, не існує. Звичайно, не можна не згадати фундаментальну й унікальну роботу з тематичного картографування території України, що не має аналогів, – Національний атлас України, проте таких даних не завжди достатньо для потреб планування території на регіональному рівні. Для їх розроблення необхідно проаналізувати його, систематизувати та класифікувати, встановити змістовні й технічні особливості їх картографування. Для головних різновидів природокористування та відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя й конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності/несумісності відповідних різновидів природокористування тощо. Проблемні й конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Однак зазначимо, що цей напрям тематичного картографування в цілому ще не розроблено.

Таблиця 1.

Структура землекористування в межах адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області

Адміністративно-територіальні одиниці	Середній розмір землекористування, га	частка сільськогосподарських угідь, %	У тому числі				частка земель під сільською забудовою, %	частка земель під міською забудовою, %	частка земель під промисловою забудовою, %	частка лісів і лісовкритих площ, %	частка заболочених земель, %	частка відкритих земель з особливим рослинним покривом	Частка земель під природними водоймами, %	Частка земель під штучними водоймами, %
			Частка ріллі, %	Частка багаторічних насаджень, %	частка сіножатей, %	частка пасовищ, %								
Бериславський район	4,7	79,1	71,8	1,4	0,0	5,9	3,9	0,4	1,7	3,7	0,5	1,5	1,0	8,3
Білозерський район	3,2	70,7	64,5	2,2	0,1	3,9	2,3	0,7	2,3	2,8	3,5	0,6	15,7	1,5
Великолетиський район	5,4	84,5	81,1	0,5	0,4	2,4	2,0	0,2	1,6	2,7	0,0	0,7	0,0	8,4
Великоолександрівський район	6,0	89,3	81,4	0,5	0,4	7,0	3,1	0,3	1,6	4,3	0,0	0,7	0,3	0,3
Верхньорогачицький район	6,2	77,3	71,1	0,5	0,2	5,6	1,7	0,3	0,7	3,0	0,0	0,6	0,0	16,4
Високопільський район	4,3	89,6	80,7	0,6	0,4	7,9	2,2	0,5	1,7	3,8	0,0	1,4	0,3	0,4
Генічеський район	7,4	49,3	46,1	0,3	0,1	2,8	1,4	0,3	1,8	1,1	0,1	5,7	39,9	0,4
Голопристанський район	6,9	36,7	28,9	0,7	1,0	6,0	1,3	0,3	1,3	13,6	2,8	11,7	31,3	1,0
Горностаївський район	6,1	85,9	84,1	0,3	0,0	1,4	2,0	0,2	1,4	2,5	0,0	0,8	0,0	7,1
Іванівський район	7,0	94,0	84,9	0,3	0,0	8,9	2,3	0,3	1,2	1,2	0,1	0,3	0,0	0,6
Каланчацький район	5,5	78,6	67,7	0,3	0,7	9,8	3,3	0,2	2,1	1,5	0,6	7,2	2,7	3,8
Каховський район	4,9	86,0	80,8	1,1	0,0	4,0	3,0	0,4	2,7	2,0	0,2	0,2	0,1	5,4
Нижньосірогозький район	5,5	93,4	90,0	0,2	0,1	3,2	2,2	0,3	1,6	1,7	0,0	0,1	0,4	0,2
Нововоронцовський район	3,9	77,5	73,3	0,7	0,0	3,5	2,0	0,3	1,3	5,0	0,0	1,2	0,0	12,7
Новотроїцький район	6,9	77,7	65,7	0,2	0,7	11,0	2,0	0,2	1,3	1,1	0,0	3,3	12,8	1,7
Скадовський район	3,0	62,4	54,5	0,4	0,0	7,5	2,0	0,3	2,2	3,1	1,1	3,9	22,9	2,0
Цюрупинський район	3,1	46,8	38,3	2,6	0,8	5,2	2,5	0,8	5,0	26,3	2,5	13,9	1,4	0,9
Чаплинський район	7,1	78,4	73,8	0,6	0,5	3,5	2,1	0,2	1,8	1,4	0,0	8,2	6,8	1,1
м. Каховка	0,6	19,9	10,7	9,2	0,0	0,0	2,5	4,9	23,7	0,9	0,0	0,0	0,0	48,1
м. Нова Каховка	0,7	36,7	20,2	12,8	2,4	1,3	7,5	1,3	8,9	18,0	2,0	8,7	4,9	12,0
м. Херсон	0,7	44,5	39,2	3,8	0,0	1,5	2,2	6,5	14,3	4,5	14,6	2,1	10,4	0,8
Херсонська область	4,5	69,2	62,4	0,9	0,4	5,4	2,2	0,4	2,1	5,3	1,0	4,5	11,9	3,2

Примітка: розраховано автором за даними Херсонського обласного управління земельних ресурсів

Наголосимо, що «сусідство» певних видів природокористування є конфліктним і навіть взаємовиключним, проте більшість видів природокористування є сумісними тією чи іншою мірою. У результаті аналізу фактологічних матеріалів дослідження, узагальнення літературного, статистичного матеріалу нами зроблено спробу оцінити конфліктність,

територіальну сумісність/несумісність різних видів природокористування за допомогою створення матриці конфліктних ситуацій, яка відображена на рисунку 1.

Рис. 1. Конфліктні ситуації та територіальна сумісність/несумісність відповідних різновидів природокористування

Узагальнена номенклатура (на прикладі Херсонського регіону) виділених для зіставного аналізу видів природокористування є такою:

1) *розселенське природокористування*, яке включає міське (у тому числі приміське й агломераційне) та сільське розселення;

2) *рекреаційне природокористування*, яке включає точкове (окремі курортні об'єкти), ареальне (курортний район, місця масового відпочинку), зональне (курортно-рекреаційна зона) природокористування під час рекреаційної діяльності;

3) *сільськогосподарське природокористування* поділяємо з точки зору можливостей поєднання з іншими типами природокористування на 2 підтипи: I – землеробське з інтенсивним перетво-

ренням ландшафтів (орне землеробство, у тому числі зрошуване, овочівництво, садівництво, виноградарство); II – землеробське із частковим збереженням природних систем (луки, сіножаті, пасовища);

4) *меліоративне природокористування*, яке виникає під час упровадження меліоративних робіт тривалої дії – зрошування чи осушення (наприклад, будівництва ставків, каналів, дренажних систем);

5) *водогосподарське природокористування*, яке включає точкове, лінійне, ареальне (водосховища, озера, лимани тощо);

6) *лісогосподарське природокористування*, яке включає лісопаркове та лісопромислове;

7) *промислове природокористування*,

яке включає точкове (на рівні окремих підприємств) та ареальне (індустріальні парки);

8) *гірничопромислове природокористування*, яке виникає під час видобування мінеральної сировини відкритим чи закритим способом;

9) *транспортно-логістичне природокористування*, яке включає транспортні магістралі, комунікаційні мережі, залізничні вузли й товарні станції, морські та річкові порти, аеропорти;

10) *інфраструктурне природокористування*;

11) *біосферо-природоохоронне природокористування*, яке включає природоохоронно-об'єктне, ареальне, мереживне.

Матриця показує, що в цілому сумісними повністю або з незначними обмеженнями є 66% поєднань, а дійсно конфліктні ситуації, за яких фактично виключається поєднання різних видів природокористування, імовірно можуть виникнути в 20% варіацій поєднання. Заува-

жимо при цьому, що в матриці не було враховано наявність «гарячих точок» антропогенно-техногенного навантаження – об'єктів із критичним техногенним навантаженням (сміттєзвалищ, полігонів і місць захоронення відходів, складів мінеральних добрив та отрутохімікатів, інтенсивних тваринницьких комплексів і ферм, місць захоронення худоби, об'єктів інтенсивного забруднення повітря, води, ґрунту).

Висновки. Зауважимо, що запропонований підхід має стати основою комплексного територіального управління та планування територій регіонів. Складові комплексної оцінки територій за належного обґрунтування доцільно надавати територіальним громадам, які матимуть змогу оперувати не лише кількісною та якісною оцінкою земельних ресурсів, а й оцінками інтегрального потенціалу території як найбільш потужного інтегрального ресурсу розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року : затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 року № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.
2. Мальчикова Д.С. Планування території регіону: суспільно-географічна концептуалізація / Д.С. Мальчикова // Український географічний журнал. – 2012. – № 1. – С. 23–29.
3. Топчієв О.Г. Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал / О.Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2010. – № 4(72). – С. 3–9.
4. Camagni R. Macroeconomic and territorial policies for regional competitiveness: an EU perspective / R. Camagni, R. Capello // Regional Science Policy & Practice. – 2010. – № 2. – P. 1–19.
5. Giffinger R. Kleinräumige Wirtschaftsentwicklung im dicht genutzten Stadtgebiet von Wien / R. Giffinger, R. Kalasek, B. Binger. – Stadtentwicklung Wien, 2004. – 78 p.
6. Giffinger R. Territorial Capital – Understanding and Challenges for a knowledge based strategic Approach / R. Giffinger // Territorium. – 2008. – № 8. – P. 7–15.
7. Perucca G. The Role of Territorial Capital in Local Economic Growth: Evidence from Italy / G. Perucca // European Planning Studies. – 2014. – Vol. 22. – № 3. – P. 537–562.
8. Sweet D.C. The geographer's role in the urban planning process / D.C. Sweet // Southeastern Geographer. – 1969. – Vol. 9. – № 1. – P. 25–35.
9. Walsh C. Rethinking the Spatiality of Spatial Planning: Methodological Territorialism and Metageographies / C. Walsh // European Planning Studies. – 2014. – Vol. 22. – № 2. – P. 306–322.

УДК 911.3

ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА УРБАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Омельченко Н.В.,
асистент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Статтю присвячено відображенню різних тлумачень поняття «урбанізація» з позиції часових особливостей. Виділено важливі концепції урбанізації, націлені на пошук оптимальних варіантів системи розселення та інструментів її регулювання. Особливу увагу приділено сучасним визначенням науковцями поняття урбанізації як соціально-географічного процесу. **Ключові слова:** місто, урбанізація, концепції урбанізації, соціальний аспект урбанізації.*

*Статья посвящена отражению различных толкований понятия «урбанизация» с точки зрения временных особенностей. Выделены важные концепции урбанизации, нацеленные на поиск оптимальных вариантов системы расселения и инструментов ее регулирования. Особое внимание уделено современным определениям учеными понятия урбанизации как социально-географического процесса. **Ключевые слова:** город, урбанизация, концепции урбанизации, социальный аспект урбанизации.*

Omelchenko N. DEFINITION OF URBANIZATION PHENOMENON IN MODERN SOCIAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCH. This article is devoted to reflection of different interpretations of the concept of "urbanization" in view of the temporal characteristics. Dedicated important concepts of urbanization, determined to find the optimal settlement system and instruments of regulation. Special attention is paid to modern scientific definition of urbanization as a socio-geographical process. **Key words:** city, urbanization, urbanization concept, social aspect of urbanization.

Урбанізація являє собою багатогранний і дуже неоднозначний процес, який (окрім збільшення частки міського населення та інтенсивного формування міст як особливого типу поселень із великою кількістю людей, зосереджених у відносно обмеженому просторі) несе із собою трансформацію всієї просторово-структурної організації життя населення, його якісних характеристик, а також зміну умов і способу життя людей.

Фокусом урбанізаційного процесу є місто. Озираючись на історію розвитку міста, можна сказати, що цей об'єкт завжди був цікавим для науковців різних напрямів. З погляду класичної географії місто – це населений пункт, більша частина мешканців якого не зайнята в сільськогосподарському

виробництві [1, с. 6]. Місто виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші, крім сільськогосподарських, функції, для нього характерні концентрація виробництва й підвищена компактність переважно багатопверхової забудови. Населення міста веде своєрідний міський спосіб життя.

Виникнення й розвиток міст пов'язуються з першими витокami людської цивілізації. У ході її розвитку люди об'єднували свої розрізнені місця проживання та споруджували великі поселення, з яких одні згодом зникали чи були знищені, інші змогли пройти через тисячоліття та стати свідками відроджень або занепадів у розвитку суспільства. Наприклад, найдавніше місто Єрихон, розташоване в

Палестині, було засновано в IX тис. до н. е. Воно стало одним із провідних центрів на важливому торговельному шляху. Близько 8000 р. до н. е. в Єрихоні в куполоподібних будинках проживало близько 2 000 мешканців [3].

Еволюція досліджень міст і процесів їх розвитку й організації відповідала основним актуальним проблемам філософії, економіки, пізніше й соціології міста, а також містобудування та осмислення міського розвитку в той чи інший період історії суспільства. Фахівці називають філософію та архітектуру першопричинними й першоутворюючими науками, які з'явилися чи не з моменту виникнення самої людини та яким належить важливе місце у визначенні онтологічного й епістемологічного значення міста та ролі сучасної людини як носія особливого типу урбаністичної свідомості, урбаністичного способу мислення й способу життя [8]. Соціологія та економіка міста, як і безпосередньо географія міст (геоурбаністика), сформувалися набагато пізніше.

У різні часи міста виконували різні профільні функції, відігравали різну роль у розвитку людської спільноти. У свою чергу народження кожного міста зумовлювалося потребами суспільства, насамперед економічними. Значення, роль і соціальний профіль міст були різними відповідно до рівня розвитку продуктивних сил, способу виробництва, суспільно-економічної формації, в умовах яких вони розвивалися. Змінювалися характер розселення людей, темпи розвитку міського господарства, благоустрій житла та інфраструктура. Однак із часом неодмінно зростало значення й роль міст у соціально-економічному, політичному розвитку країн і регіонів, що пізніше отримало назву «урбанізація».

Існує безліч визначень феномена урбанізації, що пов'язано із часовим аспектом. З моменту виникнення цього поняття

зміст, який у нього вкладали науковці, зокрема географи, носив переважно «розселенський» характер, що простежується як у дефініціях урбанізації того часу, так і в різноманітних концепціях видатних науковців.

Прикладом традиційного «розселенського» формулювання є, наприклад, визначення Я.Г. Машбіца, який вважає, що процес урбанізації включає зростання чисельності, питомої ваги та значення міського населення, розвиток міст різних типів і розмірів, формування систем і районних підсистем міських центрів [2]. І.М. Маєргойзом та Г.М. Лаппо вважають: «Урбанізація – це процес формування специфічного урбанізованого середовища для життя населення, функціонування промислового виробництва й багатьох видів людської діяльності, умова розвитку великих міст і міських агломерацій – носіїв основних властивостей урбанізації» [6].

З іншого боку, якщо брати до уваги соціальний аспект, урбанізація – це багатомірний процес зростання й підвищення ролі міст у розвитку суспільства, збільшення частини міського населення та поширення міського способу життя на всі прошарки населення [10, с. 239]. Зокрема, А.В. Степаненко відзначає, що процес урбанізації супроводжується формуванням специфічного середовища для життєдіяльності населення та суттєвими змінами в його способі життя [9].

Таку рису урбанізації виокремлював також В.М. Кубійович, якого вважають засновником української геоурбаністики та праці якого лише в пострадянський період стали відомими широкому науковому загалу.

Усі концепції урбанізації, що з'явилися в науці в 1960–1980-і рр., коли урбанізація стала одним із найважливіших факторів, що впливають на життя суспільства, мали практичну спрямованість і були націлені на по-

шук оптимальних варіантів системи розселення та інструментів її регулювання. У науці СРСП вагоме місце мали такі три концепції:

1) *теорія групових систем населених місць*, автор якої (В.Г. Давидович) стверджував, що в ході урбанізації поселенська мережа буде еволюціонувати шляхом формування групових систем, якими вважалися взаємопов'язані міські й сільські поселення різної величини та профілю, об'єднані територіально-виробничими зв'язками й загальною інфраструктурою [4]. Цю концепцію підтримали також А.В. Кочетков, Ф.М. Лістенгурт, А.М. Вишневський, Ю.Л. Пивоваров, які вважали цей процес неминучим і незворотним [4, с. 7];

2) у 1960-і рр. в географії складається інший теоретичний напрям, який отримав назву *концепції єдиної системи розселення*. Її було розроблено в центрі з вивчення проблем народонаселення в МДУ та найбільш повно відображено в роботах Б.С. Хорєва. Основна ідея полягала в тому, що в умовах централізованого планування держава може забезпечити рівні умови й можливості для розвитку сільських і міських поселень, раціонального (рівномірного) розміщення населення;

3) у 1970-і рр. з'являється *концепція опорного каркасу розселення*, одним із розробників якої став Г.М. Лаппо. Опорний каркас розселення розглядався ним як найбільш стійкий елемент системи розселення, що включає міста та найбільші сільські населені пункти, з'єднані транспортними зв'язками. Розвиваючи каркас розселення, держава формує найбільш оптимальне поселенське середовище. Подальша розробка цих ідей належить П.М. Полянну, який запропонував методіку виділення міських агломерацій, обґрунтував критерії міста-ядра та способи визначення меж супутникової зони [4, с. 7–8].

Усі розглянуті теоретичні схеми виходили з того, що розселення підлягає вдосконаленню й розвитку, та меншою мірою з того, що урбанізація живе за своїми власними об'єктивними законами еволюції.

Сьогодні урбанізація являє собою глобальний соціально-географічний процес, який зумовлює постійну модернізацію суспільства. Це не лише бурхливий розвиток і зростання міст (з різною інтенсивністю та якістю, проте майже в усіх регіонах світу), посилення їх ролі у світовій глобальній економіці, а й якісні зміни суспільства, що супроводжують його, – перетворення його на міське за характером праці й організацією дозвілля, способом життя, розширеними можливостями облаштування побуту, інфраструктури й відповідними вимогами до організації власного життя, вибору професій та освіти тощо.

Людина та її спосіб життя, характер та інтенсивність діяльності, дозвілля, рухливість, орієнтація змінюються внаслідок підвищення рівня розвитку продуктивних сил і в результаті науково-технічного прогресу. Умови формування конкретно міського мешканця складаються по-різному, залежно від соціально-економічних особливостей урбанізації, у різних типах поселень і за різного стану природного середовища. Характер діяльності, нові особливості використання вільного часу, підвищення рухливості, зростаюче тяжіння до великих центрів, що володіють значним соціально-інформаційним потенціалом, розвиток непрофесійних контактів тощо – усе це впливає на формування систем розселення у вигляді міських агломерацій, планувальну організацію населених місць, а також є фактором формування людини міста [5].

Найбільш суттєвими особливостями сучасної урбанізації є такі:

– концентрація, інтенсифікація, диференціація й різноманіття міських видів

діяльності (останнім часом частіше спостерігається використання сільського господарства в передмісті великих центрів);

– розповсюдження поза центрами й урбанізованими ареалами міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

– розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів та інших складних форм розселення в результаті посилення взаємозв'язків у системах розселення [7, с. 3–4].

Отже, трактування багатогранного поняття «урбанізація» значно еволюціонувало. Якщо за часів Радянського Союзу це поняття мало зміст стрімкого зростання міст і чисельності міських жителів, зазвичай завдяки індустріалізації, то нині науковці, зокрема географи, усе більше спрямовують свої погляди на соціальний аспект

урбанізації, що починає знаходити відображення в нових визначеннях.

Акцентуємо увагу на тому, що сьогодні поняття «місто», «урбанізація» несуть у собі дещо інший, більш модернізований, зміст. Усе більше уваги починають приділяти антропоцентричному підходу до тлумачення цих понять та виокремленню певних концепцій.

Тому соціально-географічний погляд на урбанізацію вважаємо досить перспективним і для дослідження модернізаційних процесів, ритмів життя, і для окреслення важливих змін і трансформацій у способі й умовах організації побуту та праці. Він, як і інші, має просторову специфіку, є невіддільним від історії освоєння території та формування міської мережі, географічного розташування й можливостей тієї чи іншої країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гречана С.І. Економічний та соціальний розвиток сучасного міста : [монографія] / С.І. Гречана. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 194 с.
2. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація / І.В. Гукалова. – К. : Ін-т географії Національної академії наук України, 2009. – 346 с.
3. Кодін В.О. Архітектура та містобудування первісного суспільства, стародавнього і середньовічного Сходу : [навч. посібник] / В.О. Кодін, П.В. Панов. – Х. : ХНАМГ, 2007. – 122 с.
4. Мазур Л.Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX – XX в.) / Л.Н. Мазур. – Екатеринбург : Из-во Уральского ун-та, 2012. – 472 с.
5. Майергойз И.М. Географическое учение о городах / И.М. Майергойз. – М. : Наука, 1987. – 118 с.
6. Майергойз И.М. География и урбанизация / И.М. Майергойз, Г.М. Лаппо // Вопросы географии : сб. статей / отв. ред. : Г.М. Лаппо и др. – М. : Мысль, 1974. – № 96 : Урбанизация мира. – С. 5.
7. Мировая урбанизация: географические проблемы : сб. науч. трудов. – М. : Московский филиал Географического общества СССР, 1989. – 80 с.
8. Покляцький С.А. Місто як міждисциплінарний об'єкт вивчення: еволюція наукових підходів / С.А. Покляцький // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 553–554 : Географія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 135–142.
9. Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма / А.В. Степаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 294 с.
10. Танчин І.З. Соціологія : [навч. посібник] / І.З. Танчин. – Львів : УАД, 2005. – 360 с.

ГЕОМОРФОЛОГІЯ ТА ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ

УДК 911.2:556(5-12)+(477.72)

РОЛЬ ОЛЕДЕНЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНФИГУРАЦИИ РЕЧНОЙ СЕТИ (НА ПРИМЕРЕ ГОРНЫХ СТРАН ЮГО-ВОСТОКА СРЕДНЕЙ АЗИИ И РАВНИННЫХ ОБЛАСТЕЙ ЮГА УКРАИНЫ)

Винниченко Г.П.,

доктор геолого-минералогических наук, профессор, профессор кафедры экологии и географии (Херсонский государственный университет)

Давыдов А.В.,

кандидат географических наук, доцент, заведующий кафедрой экологии и географии (Херсонский государственный университет)

Таджибеков М.Т.,

доктор геолого-минералогических наук, профессор кафедры инженерной гидрогеологии (Таджикский национальный университет)

*В статье анализируется влияние гляциального фактора на процесс формирования речных долин равнинных и горных стран на примере рек горных районов Средней Азии и Восточноевропейской равнины. Приводятся материалы морфогенетического, морфологического и морфодинамического анализа развития речных долин, разных морфометрических регионов земной поверхности. **Ключевые слова:** ледниковый фактор, морфогенез, речные долины, горные районы, морфометрические регионы.*

*У статті аналізується вплив гляціального фактору на процес формування річкових долин рівнинних та гірських країн на прикладі річок гірських районів Середньої Азії та Східноєвропейської рівнини. Приводяться матеріали морфогенетичного, морфологічного та морфодинамічного аналізу розвитку річкових долин, різних морфометричних регіонів земної поверхні. **Ключові слова:** льодовиковий фактор, морфогенез, річкові долини, гірські райони, морфометричні регіони.*

Vinnichenko G., Davydov A., Tadzhibekov M. THE ROLE OF GLACIATION IN THE FORMATION OF THE RIVER NETWORK CONFIGURATION (ON THE EXAMPLE OF THE MOUNTAINOUS COUNTRIES OF SOUTH-EAST ASIA AND PLAIN AREAS OF THE SOUTH OF UKRAINE). The paper analyzes the impact of the glacial factor in the formation of river valleys of the plain and mountainous countries on the example of the rivers of the mountain regions of Central Asia and East-European plain. There are given the materials of morphogenetic, morphological and morphodynamic analysis of the river valley's development, different morphological regions of the earth's surface. **Key words:** ice factor, morphogenesis, river valleys, mountain areas, morphometric regions.

Постановка проблемы. Многолетними исследованиями ученых разных стран было установлено, что в формировании современного морфологического облика речных долин решающую роль

играют два фактора: тектонический и климатический. При этом оба фактора проявляются в тесном взаимодействии на фоне особенностей геологического

строения каждого конкретного региона [1–4].

Имеющиеся сейчас данные свидетельствуют о том, что в момент заложения речной сети определяющее значение имеют преимущественно тектонические факторы. Поверхностные и атмосферные воды скапливались в тектонических пониженных местах: прогибах, депрессиях, впадинах и так далее [1]. Со временем в пределах этих структур под воздействием главным образом климатических условий образуются разнообразные в морфологическом отношении речные долины.

Целью статьи является анализ зависимости между ледниковым фактором морфогенеза и строением речных долин равнинных и горных районов.

Изложение основного материала. Примером таких речных долин в горных областях Тянь-Шаня может служить река Зеравшан, наследующая в общих чертах мезозойско-кайнозойский прогиб между поднятиями Туркестано-Алая на севере и Зеравшано-Гиссарской областью на юге [5].

Следует отметить, что не все сегменты долины данной реки имеют строго унаследованную от мезозойско-кайнозойского прогиба ориентацию. В ее пределах отдельные участки были сформированы за счет проявления определенных климатических катаклизмов, спровоцировавших широкое развитие эрозионных форм рельефа.

В верхнем течении долина Зеравшана имеет характер широкого ледникового трога с ровным дном и незначительным уклоном. Примерно в 5–10 км от концевой части одноименного ледника в пределах долины проявляются фрагменты аллювиальных террас. Чуть ниже, до слияния с левым притоком Кштут, Зеравшан имеет узкую ущелеобразную

долину, выработанную в коренных палеозойских породах. Далее за Кштутом, в районе Пенджикента, долина реки начинает резко расширяться, сам водоток распадается на многочисленные рукава.

В плейстоцене Зеравшан являлся притоком Амударьи, но сейчас он до нее не доходит, теряясь в песках Кызылкумов [6]. В целом морфологический облик долины данной реки определяет масса воды, которая образуется при таянии одноименного ледника в жаркую погоду, то есть в летние месяцы. Именно во время летних паводков речной водоток врезается как в собственные аллювиальные накопления, так и в коренные породы цоколя.

Существенное влияние на морфологию и конфигурацию речной долины Зеравшана оказывают также многочисленные обвально-оползневые процессы. Огромные массы воды, поступающие в долину во время паводков, приводят к подрезанию склонов и тем самым выводят их из устойчивого стабильного состояния, активизируя тем самым оползневые и обвальные процессы.

Масштабы проявления обвально-оползневых процессов могут быть очень значительными, иногда они способны полностью перегородить долину реки, образовав плотину и способствовать формированию озеро-подобного водоема выше по течению. Так, в 1890 году вблизи кишлака Засун в долине реки Зеравшан, выше впадения в нее Фандарьи, в реку сползла часть горного отрога Зеравшанского хребта. За два месяца выше завала образовался водоем 20 км длинной с запасом воды 1946 млн м куб [7].

Известны и другие примеры грандиозных обвалов по долине Зеравшана с накоплением за образовавшейся плотинной огромных масс воды. Следует здесь упомянуть о произошедшем в апреле

1964 года обвале горы Сухто у райцентра Айни (Захматабад) [7].

Следует отметить, что из соответствующих водоемов в большей степени по системе искусственных каналов осуществлялся спуск воды, тем самым предупреждались возможные катастрофические прорывы. Однако в каждом конкретном случае долина Зеравшана приобретала новые черты в морфологии и при этом во всех случаях определяющее значение имела масса воды, поступающая в реку от таяния ледников.

Сходное тектонически обусловленное положение и в определенной степени схожий морфологический облик имеет долина реки Ванч, которая находится в пределах Северного Памира в мезозойско-кайнозойском прогибе между поднятиями на севере Дарвазского, а на юге Ванчского хребтов [7].

В верхнем и среднем течении морфология долины Ванча определяется эрозионно-аккумулятивной и ледниковой деятельностью. В низовьях при впадении в Пяндж русло водотока меандрирует на поверхности собственных аллювиальных накоплений, мигрируя и перемещаясь от одного берега к другому. Таким образом, морфологический облик долины и ее динамические характеристики обусловлены общим количеством воды, поступившим от ледников с верховьев, а также от боковых притоков.

Однако не все реки данного региона имеют такую тесную морфологическую зависимость от деятельности ледников, как Зеравшан и Ванч. Так, в юго-западном Дарвазе распространение ледников и снежников весьма незначительное, поэтому влияние ледниковой деятельности на конфигурацию и морфологию тектонических заложенных продольных долин рек Обихингоу, Обиправноу и другие незаметно. Морфоло-

гический облик долин данных рек определяется проявлением селевых потоков, оползней и обвалов.

При формировании морфологического облика долины реки Маркансу, расположенной в Северном Памире, решающую роль также сыграли ледниковые процессы. Данная река берет начало с ледника Уйсу, верховья реки целиком сложены моренными отложениями, примечательно, что впадины и ложбины в русле водотока верховьев Маркансу заполнены тонко-отмученными глинами и песком, которые нивелируют неровности в русле. На незначительном удалении от концевой части ледника Уйсу водоток Маркансу скрывается в рыхлых флювиогляциальных наносах.

В среднем течении река образует пойму шириной 4–6 км, в пределах которой русловой поток меандрирует и распадается на рукава с множеством небольших островов из рыхлых осадков. Основное русло водотока чаще бывает отжато к правому борту долины, ширина же поймы в восточном направлении постепенно расширяется.

В целом получается, что морфология долины Маркансу, на всем протяжении от горного массива с ледником Уйсу на западе до равнинных участков Таримской впадины на востоке, определяется аккумулятивной деятельностью ледника и аккумулятивно-эрозионной деятельностью талых вод.

Очень тесная связь между морфологией речной долины и деятельностью талых вод наблюдается в районе реки Сельдаре, которая берет начало в концевой части ледника Федченко. Водяной поток выносит здесь огромное количество обломочного материала, в составе которого нередко обнаруживаются многотонные глыбы, диаметром в несколько десятков метров. Следует отметить, что

данные обломки наиболее часто встречаются в местах выполаживания рельефа и, как следствие, уменьшения скорости речного потока. Такие крупные отложения способствуют разделению потока на составные части, а также именно они контролируют характер накопления более мелких отложений.

Исследованиями Таджикско-Памирской экспедиции соответствующие гигантские глыбы были обнаружены на значительной территории Южного Памира. Отмечается, что они залегают здесь не только по долинам рек, но и на их склонах, и на обширных территориях сглаженных водораздельных пространств.

Исследованиями последних десятилетий показано, что большая часть глыб и валунов Южного Памира связана своим происхождением с плейстоценовым и современным оледенениями. При этом сток талых вод происходил с юга на север, а хребты Южного Памира не служили препятствием в движении ледников и флювиогляциальных потоков [8; 9].

Наличие гальки, обнаруженной еще во время работ Таджикско-Памирской экспедиции в районе пер. Вранг на высоте 5200 м, свидетельствует о существовании водотоков между скалистыми выступами в хребтах Южного Памира. Не исключено, что и гигантская глыба Чатырташ в долине реки Аличур, а также гранитоидные тела среди сельскохозяйственных полей на поверхности террас реки Ханака вдоль Южного Гиссара связаны с ледниковой деятельностью и водными потоками, возникающими за счет их таяния.

Ярким примером зависимости конфигурации и морфологии речной долины от поступления массы талой воды, служит одна из крупнейших в Средней Азии рек – Амударья. Данная река, питающая-

ся с обширных ледников Памира и Тянь-Шаня, выносит огромное количество твердого стока в ее нижнем течении. В связи с уменьшением количества воды и, соответственно, падением скоростей водотока происходит массовое выпадение терригенного материала и загромождение речной долины. Слабый водоток оказывается не в состоянии преодолеть собственные терригенные накопления и вынужден смещаться в пониженные места, вырабатывая новое русло. При этом здесь установлено, что смещение (миграция водотоков) происходит нередко на многие километры, затопляя и разрушая сельскохозяйственные поля и инженерные сооружения. Строительство дамб, каналов и водохранилищ не всегда позволяют в данном районе избежать паводковых затоплений, именно в этой связи непостоянство и блуждание русловых водотоков послужили основанием для переноса города-столицы Каракалпакии на сотни километров от Амударьи.

Не менее значительные преобразования в речную сеть вносило и покровное плейстоценовое оледенение в равнинных областях. Сейчас считается, что формирование речной сети на поверхности Восточноевропейской равнины еще в до плейстоценовое время.

Согласно общепринятым представлениям местоположение большинства рек Восточной Европы обусловлено именно тектоническим фактором, однако формирование морфологического облика долин объясняется разнообразием экзогенных факторов, среди которых особое значение имеют гляциальный [1; 10; 11].

Соответствующие представления рассмотрим на примере долины реки Днепр. Длительный период времени считалось, что формирование долины Днепра началось до Днепровского оле-

денения, а после него приобрело современный вид. Однако более поздние исследования показали, что более правильно говорить о начале формирования современной долины Днепра не просто после Днепровского оледенения, а именно после момента стационарного прорыва талых вод через территорию Украинского кристаллического массива и формирования долины нижнего течения данной реки [3].

Морфогенетический анализ долины реки указывает на сложное морфоскульптурное строение, которое характеризуется сочетанием древних гляциальных, флювиогляциальных, эрозионных, аллювиальных и современных аллювиальных, эрозионных и гравитационных форм рельефа.

Морфометрический анализ долины свидетельствует о ее большой ширине на протяжении практически всей ее длины, где она характеризуется многочисленными меандрами, протоками, озеровидными ответвлениями. При этом в структуре русловых и пойменных осадков устанавливаются в основном суглинки, супеси тонкозернистые пески и глины.

Сужение долины происходит только на месте пересечения ею кристаллического массива, при этом в структуре русловых, пойменных и террасовых комплексов начинают преобладать пески, состоящие из обломков метаморфических пород, докембрия Украинского кристаллического массива.

В отличии от рек региона Средней Азии, где на морфологию речной долины оледенение влияет за счет проявления гляциальных и флювиогляциальных процессов, на морфологию речных долин Восточноевропейской равнины также существенно влияли гляциальные колебания уровня Каспийско-Азово-

Черноморского бассейна. Колебания данного бассейна не только изменяли длину рек, они существенно меняли геологические условия развития рек [3; 12].

Во время ледниковых и особенно в межледниковых эпох талые воды периодически в большом количестве поступали в речную сеть, где существенно влияли на строение и конфигурацию долин. Талые воды, спускавшиеся по рекам, углубляли и расширяли их русла, вырабатывая обширные долины с широким развитием в их пределах зандрово-песчано-глинистых накоплений. Данные накопления нередко включают крупные глыбы докембрийских метаморфических пород и покрывающих их более молодых отложений, в частности палеогена и неогена. Такие глыбы обнаруживаются скважинами на всем левобережном пространстве Днепра южнее Запорожья вплоть до Степного Крыма. В прибрежных районах аналогичные глыбы служили в образовании песчаных островов самой причудливой формы, а также кос и отмелей [12; 13].

Зандровые, пойменно-русловые фации нередко ассоциируются с озерно-болотными осадками. Количество ледниковой воды было столь велико, что не вмещалось в долины, затапливало пониженные места по берегам русел, образуя озеровидные бассейны (например, в районе Днепропетровска) [3].

Максимальное Рисское оледенение или, как его иногда называют, Великое Днепровское спускалось с севера на юг двумя длинными языками по долине Днепра до Днепропетровска и по Дону до широты Волгограда. Приблизительно в районе концевых частей этих ледниковых языков река Днепр, а также и Дон резко меняют свое направление с четко выраженного юго-восточного на юго-западное. Причины указанных поворо-

тов уже досліджувались і неодноразово освіщались в публікаціях. Передполагались різні пояснення. При цьому справедливо відзначалося, що тут має місце спільне діє як тектонічне, так і кліматичне фактори, не надаючи переваги одному з них.

Слід зауважити, що неодноразово чергування епох оледенінь і міжльодниковий супроводжалося коливаннями маси води в реках. В міжльодникові сток швидко зменшався і пониженої місця в рельєфі долин швидко заповнювалися терригенними осадами, а озеровидні басейни висихали. Очередная епоха оледенення приводила до оживленню ерозійних річкових процесів, русла водотоків врізалися в свої власні раніше накоплені осади, долини рек углублялися і розширювалися.

Різке збільшення води в реках в кінці оледенення і особливо в міжльодникові природно супроводжалося зростанням маси твердого стоку. Замедлення швидкості водотоку, обумовлене рядом причин, в першу чергу особливостями перетинаємих річкою форм рельєфу, приводить як правило, до диференціації обломків за розміром і випадінню їх в осадок.

Періодичне чергування оледенінь і міжльодниковий приводило до зміні фізико-географічних умов і на прилеглих до долин рек водорозділам. Зміна сухих і вологих епох, відповідних оледенінням і міжльодниковіям, знайшли, в свою чергу, відображення і в процесах, протікаючих в межах підвищених місць рельєфу річкових долин. Тут згідно фізико-географічним умовам формувалися ґрунтові, лесові і алювіальні утворення, які зносилися потім до підножжя схилів дожде-

вими водами, нерідко перекриваючи алювіальні осади річкових терас і збільшуючи тим самим їх висоту над руслом водотоку річки [12].

Нагромадження обломочних накопленій в час максимальних швидкостей великих мас води швидко заповнює всі ложбины в руслі водотоку річки. З зменшенням кількості води річка не в стані подолати власні наноси і її водоток змушений мігрувати в наявні пониженої місця сусідніх районів.

В долині річки Дніпро одним з таких місць, де відбувалося масове осадження осадинок, був район виходу з меж Українського кристалічного масиву в приморські рівнинні ділянки, тобто на південь від Запоріжжя. Тут спостерігається збільшення терригенного матеріалу в алювіальних накопленнях Дніпра: грубозернисті піски з гальками метаморфічних порід докембрія [13].

В підводній частині Азовського моря в складі піщаних отмелей і кос відзначаються піски, складені з зерен метаморфічних порід: кварца, польових шпатів, слюд і так далі. Ці породи представляють собою перероблений морськими водами алювій, слаганий древню затоплену дельту Дніпра.

Пойменні і руслові фації Дніпра при виході з меж підняття на місці Українського кристалічного масиву характеризуються веерообразним розходженням в плані. Правобережна терраса Дніпра до положення сучасної дельти піднімається над лівобережною в околицях Херсона висотою в кілька десятків метрів.

Долина Палео-Дніпра, впадаючої в Азовське море в районі сучасного Молочного лимана, обмежується з північно-сходу Приазовської підвищеної

ностью с максимальными высотами более 300 м. К югу и юго-западу отмечается снижение высот до 50–70 м, а в устьевой части Днепра у Херсона высоты земной поверхности исчисляются всего несколькими метрами.

Естественно, в таких морфометрических условиях русло Днепра в последующие ледниковые и межледниковые эпохи могло смещаться только в юго-западном направлении. Такому смещению способствовали также и делювиальные процессы в пределах западных и юго-западных склонов Приазовской возвышенности.

В левобережной устьевой части Днепра развиты озерно-болотные и дельтовые накопления, а далее к востоку они сменяются песчаными осадками,

представляющими в основной своей массе переработанными ветровыми процессами зандровые образования.

Выводы. Ледниковый фактор морфогенеза речных долин имеет очень важное значение как для рек равнинных территорий, так и для горных. Однако в горных странах влияние гляциального фактора имеет перманентный характер, хотя и с определенной сезонной цикличностью. В пределах равнинных рек гляциальный фактор имеет важнейшее морфогенетическое значение, которое проявилось в начальной стадии формирования речных долин. На современном этапе ледниковый фактор значение не имеет.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Геренчук К.И. Тектонические закономерности в орографии и речной сети Русской равнины / К.И. Геренчук // Записки географического общества Союза ССР. – Львов : Львовский университет, 1960. – Т. 20. – Новая серия. – 242 с.
2. Горецкий Г.И. Аллювиальная летопись великого Пра-Днепра / Г.И. Горецкий. – М. : Наука, 1970. – 492 с.
3. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра / В.Г. Пазинич. – К. ; Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – 372 с.
4. Andrew S. Goudie. The drainage of Africa since the Cretaceous / Andrew S. Goudie // *Geomorphology*. – № 67. – 2005. – P. 437–456.
5. Таджикибеков М.Т. Внутригорные впадины Гиссаро-Алая в новейшем этапе геологического развития / М.Т. Таджикибеков. – Душанбе : Дониш, 2004. – 256 с.
6. Сидоров Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время / Л.Ф. Сидоров ; отв. ред. В.М. Синицын. – Л. : Наука, 1979. – 145 с.
7. Бельский В.А. Новейшая тектоника зоны сочленения Северного Памира и Таджикской депрессии / В.А. Бельский. – Душанбе : Дониш, 1978. – 254 с.
8. Булин В.П. О происхождении эрратических валунов на Памире / В.П. Булин // Геология и геофизика Таджикистана. – Душанбе : Дониш, 1985. – № 1 : Земная кора, тектоника и магматизм Памира – С. 173–181.
9. Винниченко Г.П. Эрратические валуны и проявления новейших тектонических движений в области Южного Памира / Г.П. Винниченко // Докл. АН Тадж. ССР. – Т. 37. – № 3–4. – 1994. – С. 44–47.
10. Оллиер К. Тектоника и рельеф / К. Оллиер ; пер.с англ. В.В. Середина. – М. : Недра, 1984. – 460 с.
11. Палієнко В.П. Сучасна динаміка рельєфу України / [В.П. Палієнко, А.В. Матошко, М.Є. Барщевський, Р.О. Спиця, Б.О. Вахрушев, С.В. Жилкін, Г.В. Кучма, Е.Т. Палієнко, Г.В. Романенко, Г.І. Рудько, Л.Ю. Чебаторьова, Ю.Д. Шуйський] ; за ред. В.П. Палієнка. – К. : Наукова думка, 2005. – 268 с.
12. Сладкопєвцев С.А. Новейший этап развития речных долин / С.А. Сладкопєвцев. – М. : Недра, 1977. – 200 с.
13. Рельєф України : [навч. посіб.] / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк] ; за заг. ред. В.В. Стецюка. – К. : Видавничий дім «Слово», 2010. – 688 с.

УДК 262.54:55

ЗАЛЕЖНІСТЬ РЕЛЬЄФУ ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ВІД ОСОБЛИВОСТЕЙ ЙОГО ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ

Бровко М.О.,

викладач кафедри
екології та географії
(Херсонський державний
університет)

Саркісов А.Ю.,

кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний
університет)

*У статті аналізується роль особливостей геологічної будови, діастрофічних процесів, трансгресії та регресії морського басейну, коливання рівня водної поверхні й пов'язані з ними обвальні-зсувні явища в розвитку рельєфу північного узбережжя Азовського моря. **Ключові слова:** рельєф, геологічна будова, коси «азовського» типу, динаміка.*

*В статье анализируется роль особенностей геологического строения, диастрофических процессов, трансгрессии и регрессии морского бассейна, колебания уровня водной поверхности и связанные с ними обвально-оползневые явления в развитии рельефа северного побережья Азовского моря. **Ключевые слова:** рельеф, геологическое строение, косы «азовского» типа, динамика.*

Brovko M., Sarkisov A. DEPENDENCE OF THE RELIEF OF THE NORTHERN COAST OF THE AZOV SEA ON ITS FEATURES OF GEOLOGICAL STRUCTURE. *The article examines the role of the geological structure, diastrophic processes, transgressions and regressions of the sea basin, level fluctuations of the water surface and under related landslide occurrences in the relief of the northern coast of the Azov Sea. **Key words:** relief, geological structure, the spits of «azov» type, dynamic.*

Постановка проблеми. Багатолітніми дослідженнями до теперішнього часу встановлено, що формування природних умов у кожному конкретному регіоні зумовлюється особливостями геологічної будови. Рельєф у такому регіоні розвивається насамперед саме згідно з геологічною будовою. Яскравими прикладами, які ілюструють це твердження, може служити порівняння рельєфу областей платформенної та геосинклінально-складчастої будови. Крім того, і в межах вказаних областей рельєф у залежності від геологічної будови виявляється неоднаковим. Так, у межах Східноєвропейської платформи є області з рівнинним рельєфом, заболочені місця із широким розвитком яружно-балкової системи тощо. Різними виявляються гідрогеологічні умови, ґрунтовий покрив, ступінь розчленованості, малюнок річкової мережі тощо.

Ступінь розробленості проблеми. В областях голоценового й сучасного осадоконакопичення переважає, як правило, рівнинний слаборозчленований рельєф. У північній частині Східноєвропейської платформи наявні численні сліди льодовикової діяльності. У межах Воронезького виступу докембрію спостерігається Середньоросійська височина тощо. Раніше переважна більшість дослідників вважали, що завершення діастрофічних процесів у геосинклінальній області супроводжується орогенезом і деформуванням гірського рельєфу. Проте пізніше були отримані матеріали, які свідчать про те, що після завершення процесів складчастості на місці геосинклінальної області формується пологогорбиста рівнина. У подальшому на прикладі складчастих областей Південного-Сходу Середньої Азії з'ясувалося, що зміна геосинкліна-

льного режиму на платформенний відбувається не одразу, а через проміжний етап, який отримав неоднакові назви в різних дослідників (напівплатформенний, геоантиклінальний і так далі). Академік Академії наук Республіки Таджикистан С.А. Захаров (1964 р.) запропонував для цього етапу термін «тергаль», запозичивши його в болгарських геологів [7], які вже раніше користувались ним.

Виклад основного матеріалу. Детальні дослідження в другій половині минулого століття в межах Паміру і Тянь-Шаню показали, що тергальний режим встановлюється за площею геосинклінальної області не скрізь і не одночасно. Зони з інтенсивним проявом інтрузивного магматизму й вулканізму після завершення складчастих процесів стають малорухливими й за геотектонічним режимом близькі до платформенних регіонів. Інші помірно рухомі зони геосинклінальних областей переходять у тергалі [3]. Таким чином, і в геосинклінально-складчастих областях чітко видно залежність формування рельєфу та розвитку природних умов від особливостей геологічної будови й історії утворення структур попередніх етапів.

Аналогічна картина обумовленості рельєфу особливостями геологічної будови вимальовується й у межах Причорноморської низовини, де знаходить район нашого дослідження. На тектонічних і фізико-географічних картах Причорноморську западину й розміщену на її місці низовину стали виділяти як самостійний структурний і природний елемент на початку минулого століття. Вважають, що западина виникла в результаті стійкого прогинання південних схилів Українського кристалічного масиву, особливо інтенсивно в пізньому мезозої та кайнозої. Диз'юнктиви широтного й меридіонального простягання розбили фундамент западини на низку морфоструктурних блоків, які мають чітке вираження в сучас-

ному рельєфі у вигляді підняття і прогинів. Відмінність амплітуд рухів призвела до різноманітності абсолютних висот блоків і різниці в них ухилів земної поверхні. До границь блоків приурочені долини сучасних рік, ярів і лиманів. У цілому ступінчастий ухил докембрійського фундаменту в південному напрямі обмежується з півдня за лінією Миколаїв-Херсон-Каховка 40–50-метровим уступом [8].

Метаморфічні породи Українського кристалічного масиву перебиваються з різким розмивом і неузгодженістю морськими відкладами палеогену й неогену. У північно-західній частині, а також на півдні низовини буровими свердловинами встановлюються також породи крейди. Існують дані, які також ґрунтуються на результатах бурових свердловин про наявність вище докембрійських товщ палеозойських порід. Осадовий чохол, який залягає на морських палеогенових і неогенових (пліоценових) відкладах, є самостійним неотектонічним поверхом. За розломами відкладів цього поверху він розбитий на систему плікативних дислокацій: моноклиналей, флексур і пологих складчастих структур (3–5°).

Сучасні рухи блоків Причорноморської низовини характеризуються значною нерівномірністю. На користь вище сказаного свідчать сумарні амплітуди рухів блоків. У північній частині в районі Приазовської височини фіксуються підняття з амплітудою 75–150 м, у південній частині низовини в гирловій частині Дніпра встановлюються опускання 200–700 м. Амплітуди сучасних тектонічних рухів реєструються режимними спостереженнями за рівнем водної поверхні моря та геодезичними вимірюваннями в наземній частині (на суходолі), зокрема повторними нівелюваннями. За отриманими даними підняття на півночі в районі Приазовської височини відбуваються зі швидкістю 1–2 мм/рік. На півдні низовини вже на узбережжі Чорного моря ви-

являються опускання такої ж швидкості 1–2 мм/рік. Рухи направлені відповідно до загальних ступінчастих занурень докембрійського фундаменту на південь. Перегин поверхні фундаменту намічається, як вказувалося вище, за лінією Кишинів-Миколаїв-Каховка. За цією же лінією спостерігається збільшення нахилу поверхні кристалічного фундаменту. Відповідно, під час руху на південь зростає глибина залягання фундаменту й потужність осадового чохла, який його покриває.

За глибиною залягання фундаменту й особливостям дислокацій в осадовому чохла в межах Причорноморської низовини виділяють дві частини: північну й південну. Ці частини відрізняються одна від одної не тільки глибиною залягання фундаменту та характером дислокацій осадового чохла, але й ступенем розчленованості земної поверхні, малюнком гідрографічної мережі, будовою річкових долин. Так, на півночі в області підняття Приазовської височини відмічаються ерозійні врізи 0–150 м. На півдні, в основному в районі опускань, також від 0 до декількох перших десятків метрів. Загалом за особливостями рельєфу територія Причорноморської низовини підрозділяється у свою чергу на низку підобластей: Дунайсько-Дністровську, Дністровсько-Бузьку, Бузько-Дніпровську, Дніпровсько-Молочну, Приазовську та Кримську. Район дослідження входить у Дніпровсько-Молочну й Приазовську підобласті.

Для Дніпровсько-Молочної підобласті, яка займає територію, обмежену долинами рік Дніпро та Молочна, характерна виключно вирівняна, плоска, з невеликими абсолютними відмітками (не більше 48–50 м), слабо нахилена на південь і практично безстічна поверхня з дуже незначною розчленованістю рельєфу. Приазовська підобласть розміщена на схід від Приазовської височини. На заході вона оконтурена долиною р. Кальміус, на півночі поступово

переходить у південні схили Донецької височини, а на півдні вузька смуга її рівнини зрізується береговою лінією Азовського моря. Абсолютні відмітки зменшуються з півночі на південь від 160 м до 0. Горизонтальне розчленування незначне, вертикальне розчленування не перевищує 50–60 м [5].

З неоднорідністю геологічної будови берегової зони на ділянці Бердянськ-Генічеськ пов'язана відмінність у прояві комплексу природних процесів. При цьому різноманіття форм рельєфу, яке спостерігається нині, розглядається зазвичай як свідчення складної взаємодії процесів, які відбуваються на суходолі й на морі. На північ від Бердянська за східними схилами Приазовської височини спостерігаються докембрійські кристалічні породи з неузгоджено залягаючими на них відкладами неогену. Приморська смуга, включно з пляжною частиною, покрита голоценовими та сучасними осадами. Берегова лінія відрізняється тут найбільшою ізрізаністю з косами «азовського» типу й затоками, які розташовані між ними. Місцями берега обриваються до моря крутими обривами (ділянка корінного узбережжя від балки в районі села Шевченко до західної частини міста Бердянськ, ділянка корінного узбережжя від села Куликовське до Новопетрівки) [6]. На південь від Бердянська берегова зона складена неогеновими, переважно пліоценовими відкладами, як правило, слабо зцементованими, іноді напіврихлими. У пляжній смузі їх перекривають голоценові й сучасні піщані осади. Берегова лінія стає менш ізрізаною. В Обитічній затоці, на ділянці від Обитічної коси й до коси Бірючий острів, плавно вигнута на захід берегова лінія позбавлена будь-яких значних звивин.

У цілому вважається, що рельєф берегової зони на всій протяжності, як на північ, так і на південь від Бердянська, має абразійно-аккумулятивний характер. На сьогодні

показано, що формування тут кіс «азовського» типу відбувалося вздовж диз'юнктивів, які є зонами сучасних тектонічних зрушень. Уламковий матеріал, який при цьому утворюється, надходить у накопичення кіс та інших акумулятивних форм рельєфу [4].

Зігнутість кіс у плані на південний захід обумовлена в певній мірі вздовжбереговими течіями та іншими гідродинамічними процесами. Відмічається, що одним із головних факторів у живленні пляжів і кіс північного узбережжя Азовського моря є надходження теригенного матеріалу рік та абразії берегових кліфів. Найбільшу кількість твердого стоку виносить р. Дон (6–7 млн. тон/рік). Після спорудження Цимлянського водосховища ця величина скоротилася до 2 млн. тон/рік [9]. Інші ріки північного узбережжя Азовського моря виносять твердий стік у 10–12 разів менше ніж р. Дон. Значну роль у формуванні Бердянської коси відігравав твердий стік однойменної ріки, а конус виносу р. Молочної був основним постачальником кварцового піску на пляжні смуги коси Бірючий острів і коси Федотової [10].

Потрібно враховувати й величину теригенного матеріалу, який виноситься в море вітром й атмосферними опадами. Під час зливових дощів із земної поверхні найбільша кількість уламкового матеріалу зноситься в районах, складених слабозцементованими напіврихлими породами, на південь від Бердянська. Теригенний матеріал, який виноситься в морський басейн незалежно від того, яким із вказаних способів (ріками, вітром або атмосферними опадами), у прибережній зоні піддається диференціації. Цей матеріал у морській прибережній зоні за гранулометричним і мінералогічним складом підрозділяється на три частини. Одна частина під дією гідродинамічних процесів повертається назад на сушу, друга частина переважно уламкового

середньо- і крупнозернистого піщаного матеріалу іде на формування кіс і мілин, третя (найбільш мілкозерниста) – виноситься в море [9]. Слід відмітити, що диференціація уламкового матеріалу за гранулометричним і мінералогічним складом спостерігається й із півночі на південь уздовж берегової течії від гирла Дону до Генічеська. На південь від Обитічної затоки до Арабатської стрілки переважає легкий карбонатний із мілкими уламками раковин, а також мілкозернистий кварцовий матеріал. Уламки важких мінералів і більш крупнозернисті піщані накопичення переважають у прибережній зоні північніше Бердянська.

На всій протяжності берегової зони як на північ, так і на південь від Бердянська у формуванні рельєфу важливу роль грали обвальні-зсувні процеси. При цьому найбільша кількість обвальних-зсувних масивів спостерігається на північному узбережжі Азовського моря північніше Бердянська за східними схилами Приазовської височини [2]. Ізольовані блоки – олістоліти морських неогенових порід – виявляються в плейстоценових осадах у прибережній зоні південніше Бердянська (на захід від Обитічної затоки).

Багатолітніми дослідженнями встановлено, що активізація обвальних-зсувних процесів у береговій зоні морських басейнів пов'язана з різкими коливаннями гіпсометричного положення водної поверхні. Такі коливання, обумовлені трансгресіями і регресіями, приурочені до фаз діастрофізму в альпійській складчастій області (Карпати, Кавказ). У плейстоцені коливання водної поверхні морських басейнів спричинені, як свідчать наявні на сьогодні матеріали, зледеніннями півночі Європейського континенту. Коливання водної поверхні і, відповідно, конфігурації морських басейнів супроводжуються не тільки обвальними-зсувними явищами, але й утворенням те-

рас, які зараз займають різне гіпсометричне положення.

Самобутність розвитку кожного конкретного регіону й морських басейнів, які знаходяться в їх межах, характеризується не однаковою кількістю та різновисотністю терасових комплексів, складом їх осади і залишків фауни. Терасованість рельєфу морських узбережь вказує на скачкоподібний розвиток підняття, причому чим вище в рельєфі розміщені морські тераси, тим древнішими є їх осади і фації. Так, у західній частині Середземного моря встановлено чотири четвертинні тераси. Найбільш висока древня сицилійська тераса розміщується на висотах 95–100 м як за північними, так і південними берегами моря. Наступна мілацька тераса розвинена за берегами Сицилії й Апеннінського півострова на висотах 55–60 м. Тірренська тераса спостерігається на висоті 28–32 м навколо всього Середземного моря, а також в Егейському морі й на острові Кіпр. Чергова монастирська тераса збереглася на північному й південному берегах моря на висоті 18–20 м. Припускають наявність ще однієї післямонастирської тераси на висоті 6–8 м [1].

У межах площі Чорного, а також Азовського морів не всі перераховані тераси можуть бути чітко виявлені. За даними більш ранніх публікацій, на початку четвертинної епохи тут існував басейн, який отримав назву Давньоевксинського моря. Його сліди зафіксовані в морських терасах на Керченському півострові в околицях озер Узунлар і Чокрак, на Тамані, на кавказькому узбережжі, де ці тераси знаходяться на висотах 18–50 м. Конфігурація моря в той час значно відрізнялася від сучасних обрисів Чорного моря.

Хронологічно вважається, що Давньоевксинський басейн відносився до першої половини четвертинного періоду, включаючи міндель-риське зледеніння. Осади наступної тірренської або карангатської стадії

розкриті шурфами на Сиваш-Сасикській пересипі майже на рівні моря. Біля Севастополя (Стрілецька бухта) такі осади піднімаються на 1,3 м над рівнем моря, на кавказькому узбережжі 15–25 м, а за південним берегом Чорного моря та Сінопа тірренська тераса знаходиться на висоті 5–7 м. Перехід від Давньоевксинського басейну до тірренського відбувався через перехідну стадію, яка отримала назву узунларської. Третя стадія розвитку Чорного моря відповідає Новоевксинському басейну. Відклади цієї стадії вперше були виявлені М.І. Андрусовим під час буріння в Керченській протоці. Вважається, що Новоевксинський басейн за часом відповідає вюрмському зледенінню й більшій частині післяльодовикових епох. Остання стадія включає час існування сучасного Чорного моря. За річними шарами в мікросхарових осадах визначено початок цієї стадії приблизно 5 000 років тому. Поряд із викладеною схемою розвитку Чорноморського басейну в четвертинний час у публікаціях наводяться більш дрібні й досить обґрунтовані сукупністю наявних матеріалів етапи та стадії становлення сучасного вигляду Чорноморського басейну.

На основі спостережень на узбережжі, а також у лиманах виявляється, що на теперішній час води моря повільно наступають на південні райони Причорноморської низовини. Доказом цього є не тільки археологічні матеріали затоплення будівель давніх поселень у Криму на північному та кавказькому узбережжі (Херсонес), але й виявлення вдалині від берегів мілководних новоевксинських пісків на глибинах у декілька сотень метрів (100–200 м), а також ще більше мілководних новоевксинських галечників у перших сотнях метрів від берега. Справедливо відзначають, що необхідно обов'язково враховувати потепління клімату – «парниковий ефект» і пов'язаний із ним підйом рівня Світового океану. Безсумнів-

но, що цей підйом позначиться на стані як Чорного, так і Азовського морів. Згідно з існуючим твердженням за прогнозними оцінками середньо глобальне потепління біля земної поверхні в 2025 році може перевищити 1° , а до 2050 року – 2° .

Численні дані про вплив обвальнотсувних процесів на морфологічні особливості рельєфу берегових зон морських басейнів встановлені на сьогодні у викопному стані [3]. У досліджуваному регіоні сліди обвалів і зсувів фіксуються в розрізі пліоценових відкладів за східними схилами Приазовської височини північніше Бердянська. Тут на існуючих геологічних картах серед пліоценових відкладів відмічаються й відкартовані виходи морських міоценових порід. Під час безпосереднього дослідження таких виходів у відслоненнях було виявлено, що деякі з них мають безкореневий характер, а контакти з вміщувачами їх пліо-

ценовими піщаниками нерівні, звивисті. Можливість припущень щодо тектонічної природи цих контактів виключається: контактуючі породи позбавлені будь-яких динамічних впливів і перетворень порід можливого алохтону та автохтону, відсутні й флюїдні зміни контактуючих порід. Пліоценові піски тут зазвичай напівпухкі й слабкоцементовані.

Висновки. З викладеного видно, що вирішальну роль у розвитку рельєфу північного узбережжя Азовського моря відіграють насамперед особливості геологічної будови, діастрофічні процеси, трансгресії та регресії морського басейну, коливання рівня водної поверхні і, відповідно, пов'язані з ними обвальнотсувні явища. У плейстоцені на розвиток берегів вплинули евстатичні коливання в морському басейні, обумовлені зледеніннями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксенов А.А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря / А.А. Аксенов // Труды ГОИНа. – 1955. – Вып. 29 (41). – С. 107–143.
2. Буданов В.И. Об образовании и развитии кос «азовского» типа / В.И. Буданов // Труды океанографической комиссии АН СССР. – М., 1956. – Т. 1 – С. 90–97.
3. Винниченко Г.П. Важнейшие закономерности строения и развития складчатых геосинклинальных комплексов / Г.П. Винниченко. – Душанбе : Дониш, 1990. – 287 с.
4. Давидов О.В. Аналіз антропогенного впливу на розвиток берегової зони літодинамічного вузла Бердянської коси / О.В. Давидов // Причорноморський екологічний бюлетень. – 2010. – № 1 (35). – С. 139–148
5. Краснощек А.Я. Системы разломов фундамента и их взаимосвязь со структурами осадочного чехла в пределах северного Причерноморья / А.Я. Краснощек // Геологический журнал. – 1976. – Т. 36. – Вып. 5. – С. 10–17.
6. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталева. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1980. – 176 с.
7. Хаин В.Е. Общая геотектоника / В.Е. Хаин. – 2-е издание, перераб. – М. : Недра, 1973. – 512 с.
8. Шнюков Е.Ф. Геология Азовского моря / Е.Ф. Шнюков, Р.Н. Орловский, В.П. Усенко, А.В. Григорьев, В.А. Гордиевич. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
9. Шуйский Ю.Д. Проблемы исследования баланса наносов в береговой зоне морей. / Ю.Д. Шуйский. – Л. : Гидрометеиздат, 1986. – 240 с.
10. Юровский Ю.Г. Основные черты формирования северо-западной части Азовского моря / Ю.Г. Юровский // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа : сб. научных трудов НАН Украины. – Севастополь, 2005. – Вып. 12. – С. 226–235.

АНАЛІЗ ТЕХНОГЕННИХ ПРОЦЕСІВ У ГЕОСФЕРІ

Меркулова О.О.,
асистент кафедри
екології та географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті узагальнено наявний нині матеріал із техногенезу та зміни навколишнього середовища залежно від видів виробничої діяльності людини. Наводяться рекомендації щодо запобігання та зменшення негативного впливу техногенезу на перетворення різних елементів географічної оболонки. Висловлюються думки про основні напрями дослідження з прогнозування змін навколишнього середовища в сучасну епоху та в подальшому. **Ключові слова:** техногенез, антропогенна діяльність, біосфера.*

*В статье обобщен имеющийся в настоящее время материал по техногенезу и изменению окружающей среды в зависимости от видов производственной деятельности человека. Приводятся рекомендации по предотвращению и уменьшению негативного влияния техногенеза на преобразование различных элементов географической оболочки. Высказывается мнение об основных направлениях в исследованиях по прогнозированию изменений окружающей среды в современную эпоху и в последующем. **Ключевые слова:** техногенез, антропогенная деятельность, биосфера.*

Merkulova O. ANALYSIS TECHNOLOGICAL PROCESSES IN THE GEOSPHERE. The article summarizes currently available data on technogenic and environmental change, depending on the production activities of man. Provides guidance to prevent and reduce the negative impact on the transformation technogenesis various elements of the geographic shell. There are opinions on the main directions in research on the prediction of environmental change in the modern era and beyond. **Key words:** technogenesis, human activities, the biosphere.

Зміни фізико-географічних умов під впливом техногенної діяльності людини викликають суттєві перетворення в геосфері. Саме тому в навколишньому середовищі перманентно виникають різноманітні екологічні проблеми.

Відповідно, одним із першочергових завдань є необхідність вивчення різноманітних техногенних процесів із метою їх прогнозування та попередження негативного впливу на біосферу. Під впливом техногенної діяльності в навколишньому середовищі формується нове утворення, яке має різні назви: екосфера, техносфера, технобіосфера тощо. Початок її формування пов'язаний з активізацією антропогенної діяльності наприкінці XVIII – початку XIX ст. Нині масштаби антропогенного перетворення не тільки збільшилися до

глобальних, а й придбали нові риси, обумовлені досягненнями науково-технічного прогресу.

До факторів, що відіграють важливу роль у геологічних і геохімічних змінах у геосфері, належать такі: розробка родовищ корисних копалин, осушення та зрошення земель, будівництво промислових та цивільних споруд, сільське господарство та транспорт [4].

З видобутком корисних копалин відбувається трансформація поверхневих шарів земної кори, на земну поверхню з глибини потрапляє величезна кількість гірських порід та мінералів, більша частина яких не зустрічається безпосередньо на поверхні. При цьому відбувається істотне перетворення рельєфу та ландшафтів у цілому, змінюються процеси міграції хімі-

чних елементів, режиму підземних та поверхневих вод, видовий склад рослинних і тваринних угруповань [1; 2].

Згідно з матеріалами досліджень останніх років до геосфери щорічно надходить більше 30 млрд т різноманітних відходів, з них половина становить органічну речовину кислотного та аерозольного характеру, що включає з'єднання соляної кислоти та сірководню.

Під час сільськогосподарської діяльності в ґрунтовий покрив постійно вносяться різні токсичні речовини, більшість із яких залишається небезпечними для тварин і людини тривалий час. Як відомо, найбільш токсичними елементами є ртуть, миш'як, свинець, цинк, мідь, кадмій, сірка, радіоактивні речовини, але при цьому їх кількість надходження щорічно збільшується, викликаючи незворотні та навіть летальні наслідки.

Забруднення атмосфери окисом вуглецю, вуглекислим газом та іншими вуглеводнями нерідко призводять до утворення смогу. Відповідне явище становить смертельну небезпеку для людини та тваринного світу в цілому. Насамперед це впливає на дихальну систему, знижує ферментну активність, запалює слизову оболонку. Нині відповідна проблема характерна для багатьох міст США, Західної Європи, Японії, Росії, Китаю та інших промислово розвинених країн світу.

Велику небезпеку для життя людини має хімічне й біологічне забруднення Світового океану. У поверхневі та морські води надходять сотні мільйонів тонн нафти, нафтопродуктів та інших відходів промислового виробництва. Нафтове забруднення насамперед впливає на процес газообміну між атмосферою та гідросферою, сприяє деградації фотосинтезуючих живих організмів та може сприяти розмноженню небезпечних видів бактерій і вірусів. Враховуючи, що значна частина

населення планети проживає біля узбережжя, проявлення відповідних процесів істотно впливає на стан здоров'я людини.

З ростом промислового виробництва пов'язано значне зменшення запасів прісної води, необхідної для життєдіяльності живих організмів та людини. За приблизними підрахунками об'єми прісної води в річках складають близько 30 000 км³, з яких щорічні витрати на різні технологічні процеси складають від 6500 до 9000 км³. У результаті зростають обсяги стічних вод, для нейтралізації яких витрачаються значні запаси стічних вод.

Велику загрозу геосфері несе також стік гарячих технічних вод із різних електростанцій та промислових підприємств. Відповідні стоки викликають порушення теплового балансу в атмосфері, підвищують швидкість хімічних реакцій, зменшують вміст кисню та створюють несприятливі умови для розвитку організмів.

У результаті тривалого еволюційного розвитку геосфери в її межах були сформовані певні геоценози, пристосовані до відповідних умов та здатні опиратися певним впливам. Проте одночасно із зростанням техногенного впливу істотно знижується здатність відповідних геоценозів до самовідновлення. Відповідно, ці процеси спричиняють формування нових геоценозів із значними рисами техногенного впливу.

Як наслідок, істотно змінюються структура популяцій, їх видовий склад, нерідко в межах популяцій отримують поширення паразитуючі організми.

Водночас різноманітна антропогенна діяльність сприяє появі нових техносистем, серед яких індустріально-промислові, гірничо-рудні, сільськогосподарські, гідротехнічні та інші типи екосистем [1].

Серед перетворених геоценозів найбільше поширення мають міські, транспортні, гірничі та гідротехнічні. У наведених

прикладом видно, що рівновага в природних екосистемах залежить від безлічі взаємопов'язаних причин, які залишаються недостатньо дослідженими, а тому незрозумілими.

Викликає занепокоєння те, що в останні десятиріччя техногенна діяльність людини істотно змінила довкілля, його природний відтворний потенціал не справляється із забруднюючими факторами та наслідки таких змін починають носити необоротний характер і на рівні регіону. Тепер людина зазнає від навколишнього середовища нового антропогенного впливу, який, як правило, негативно позначається на здоров'ї та репродуктивній функції населення та неконтрольовано впливає на майбутні покоління.

Пріоритетність завдання визначається як нагальною потребою покращання соціально-екологічної ситуації в багатьох регіонах України, зокрема в Херсонській області, які потерпають від наслідків надмірного техногенного впливу на природне середовище, так і можливістю реалізації наукових програм, спрямованих на оцінку геоекологічного стану навколишнього середовища, визначення рівня його трансформованості, обґрунтування

системи екостабілізаційних та процесорегулюючих заходів. Упродовж історії й нині на цій території розвивається спектр несприятливих природних та природно-антропогенних процесів [3].

Херсонська область належить до регіонів із високим ступенем господарського освоєння природних ресурсів, великою тривалістю їх інтенсивної експлуатації, що призвело до загострення тут низки еколого-геоморфологічних, урбоекологічних, гідроекологічних, агроєкологічних та медико-географічних проблем. Територія області характеризується великою різноманітністю не тільки геолого-тектонічних та геоморфологічних умов, але й суттєвими відмінностями ґрунтового та рослинного покриву, кліматичних умов тощо. Тривале природокористування зумовило суттєву трансформацію багатьох компонентів ландшафту.

Проаналізовані вище проблеми проявляються на регіональному рівні й у межах Півдня України. Саме тому подальші дослідження ми повинні зосередити на виявленні наслідків техногенного перетворення нижньої частини долини Дніпра, чорноморського та азовського узбережжя, степових територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буравльов Є.П. Класифікація і управління техногенними ризиками / Є.П. Буравльов, І.П. Дрозд, Г.М. Коваль // Екологія і ресурси : зб. наук. праць. Українського Інституту дослідження навколишнього середовища і ресурсів. – К. : УІНСіР РНБОУ, 2003. – С. 17–25.
2. Гуцуляк В.М. Ландшафтно-геохімічна екологія / В.М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 2001. – 248 с.
3. Демчишин М.Г. Техногенні впливи на процеси в геологічному середовищі України / М.Г. Демчишин // Геологія в ХХІ столітті: шляхи розвитку та перспективи / за ред. П.Ф. Гожики. – К. : Товариство «Знання», 2001. – С. 91–102.
4. Малахов І.М. Техногенез у геологічному середовищі / І.М. Малахов. – Кривий Ріг : ОКТАН-ПРИНТ, 2003. – 252 с.

ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 911.3(477):379.834

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Богадзьорова Л.М.,
кандидат географічних
наук, доцент,
доцент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Сільський туризм займає істотне місце на світовому туристському ринку. У статті проаналізовано особливості організації сільського туризму в Україні та провідної ролі господарств населення в туристичній галузі сільської місцевості. **Ключові слова:** сільський зелений туризм, господарства населення, агротуризм, фермерське господарство, агрооселі.*

*Сельский туризм занимает существенное место на мировом туристском рынке. В статье проанализированы особенности организации сельского туризма в Украине и ведущей роли хозяйств населения в туристической отрасли сельской местности. **Ключевые слова:** сельский зеленый туризм, хозяйства населения, агротуризм, фермерское хозяйство, агроусадьбы.*

Bogadiorova L. THE SOCIAL AND ECONOMIC VALUE OF THE RURAL TOURISM IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE RURAL TERRITORIES OF UKRAINE. *The rural tourism takes an essential place in the global tourism market. The paper analyzes the features of the organization of rural tourism in Ukraine and the leading role of households in the rural tourism sector. **Key words:** rural tourism, individual farms (households), agritourism, farms, farmsteads.*

Українське село має надзвичайно багату історико-архітектурну спадщину, культуру, самобутній побут, природні мальовничі ландшафти, а також лікувально-рекреаційні ресурси. Наші села багаті індивідуальним житловим фондом, добрими та працьовитими людьми. Водночас гострою проблемою багатьох сіл є стрімко зростаючий надлишок робочої сили. Враховуючи відсутність капіталовкладень на створення нових робочих місць у сільській місцевості України, на загальнодержавному рівні більше уваги варто приділяти тим галузям, які не потребують для свого розвитку великих коштів. До таких галузей належить сільсь-

кий туризм, який давно практикується в Україні. Адже в селах, що розташовані на берегах річок, морів і в гірській місцевості, тобто мають відповідну рекреаційну базу, завжди було багато відпочиваючих.

В Україні існують усі передумови для розвитку відпочинку в селі, який можна розглядати як специфічну форму підсобної господарської діяльності в сільському середовищі з використанням природного та культурного потенціалу регіону, що дає можливість певною мірою вирішити проблему зайнятості сільського населення, покращити його добробут, повніше використати природний та історико-культурний потен-

ціал сільської місцевості. Розвиток сільського відпочинку сприяє поліпшенню соціально-економічної ситуації сільської місцевості.

Сьогодні туристична галузь в Україні є лише п'ятою за значенням складовою поповнення бюджету, її питома вага має значно зрости з огляду на такі об'єктивні передумови, як вигідне геополітичне розташування України в центрі Європи, наявність значного туристично-рекреаційного потенціалу, сприятливий клімат, багаті флора й фауна, чисельні культурно-історичні пам'ятки світового рівня.

Пріоритетність розвитку сільського зеленого туризму в Україні зумовлюється нагальною необхідністю невідкладного розв'язання соціально-економічних проблем сучасного села. За роки незалежності України в сільській місцевості спостерігається зменшення населення, зростання безробіття, масова заробітчанська міграція.

Окремі аспекти сільського зеленого туризму висвітлено в працях відомих учених у галузях економіки, географії, права, історії, туризмознавства, соціології, зокрема О. Бейдик, В. Вовк, В. Гетьман, П. Горішевський, В. Євдокименко, Ю. Алексєєва, А. Король, М. Лендела, В. Мікловди, М. Пітюлича й інших дослідників.

Мета статті – розглянути роль і місце сільського туризму в розвитку національної туристичної галузі й соціально-економічну ситуацію в сільській місцевості.

Соціально-економічне значення розвитку сільського туризму в контексті сучасних пріоритетів розвитку сільських територій України полягає в тому, що він стимулює розвиток тих селянських господарств, які займаються зеленим туризмом як видом підсобної діяльності; активізує розвиток місцевої інфраструктури; сприяє збуту надлишків сільськогосподарської продукції, збільшуючи додаткові прибутки селян і відрахування в місцеві бюджети; активізує місцевий ринок праці, підвищує зайнятість,

затримує молодь на селі, зменшуючи потребу в закордонному заробітчанстві; слугує охороні туристичних ресурсів, насамперед збереженню етнокультурної самобутності українців і всіх громад етнічних меншин нашої держави; створює можливості для повноцінного змістовного відпочинку незалежної верстви людей; позитивно впливає на підвищення культурного рівня й екологічної свідомості мешканців села [2].

За останні десятиліття кількість туристів у світі неухильно зростає й досягла третини населення земної кулі. Згідно з прогнозами фахівців XXI ст. буде століттям туризму, і до цього потрібно відповідно готуватися. Сьогодні найбільш динамічно зростаючим сектором світового туристичного господарства є сфера сільського зеленого туризму (далі – СЗТ) [1]. Розвиток сільського зеленого туризму в Європі розпочався в середині XIX ст. Європейський Союз вбачає в сільському туризмі основний важіль економічного підйому своїх сільських територій. Для України сільський зелений туризм – нове поняття, хоча відпочинок на селі використовується з давніх часів.

Враховуючи те, що в Україні ще немає єдиного визначення сільського зеленого туризму, більшість авторів трактує це поняття як специфічну форму відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної й етнографічної спадщини регіону. Сільський зелений туризм із кожним роком набуває все більшої популярності як у світі, так і в нашій державі. Він дає змогу, з одного боку, активізувати малозабезпечені верстви населення, які можуть розраховувати на відносно дешевий відпочинок, а з іншого боку, сприяти розвитку селянських господарств, які надають послуги СЗТ. В умовах світової еко-

номічної кризи, яка досі має місце в країнах, що розвиваються, а також зростаючої політичної нестабільності СЗТ може отримати новий поштовх для подальшого розвитку на внутрішніх туристичних ринках. У такому випадку дедалі нові споживацькі сегменти громадян нашої країни переорієнтовуватимуться у своїх туристичних потребах та обиратимуть для активного відпочинку мальовничі й багаті місцевими агрорекреаційними ресурсами Українські Карпати, Волинське Полісся й Поділля, Наддніпрянщину й Слобожанщину, а не дорогі закордонні об'єкти на розрекламованих міжнародних маршрутах [2].

Розвитку сільського зеленого туризму в Україні сприяють такі фактори: зростаючий попит мешканців українських міст та іноземців на відпочинок у сільській місцевості; унікальна історико-етнографічна спадщина українських сіл; багаті рекреаційні ресурси; екологічна чистота сільської місцевості; відносно вільний сільський житловий фонд для прийому туристів, наявність вільних трудових ресурсів для обслуговування туристів; традиційна гостинність господарів і доступна ціна за відпочинок; можливість надання комплексу додаткових послуг з екскурсій, риболовлі, збирання ягід і грибів, катання на конях тощо.

В останні десятиріччя у світі все більшого визнання та прихильності набуває концепція багатофункціонального розвитку сільської місцевості й диверсифікації виробничої діяльності й послуг в агробізнесі. Її сутність полягає в необхідності забезпечення належних умов для розвитку села та сільського способу життя в декількох напрямках. При цьому особлива увага звертається на невиробничу діяльність, оскільки винятково аграрне виробництво не може забезпечити гармонійного довкілля й матеріальних благ сільським мешканцям. Важливим напрямом реалізації такої стратегії є розвиток сільського й аграрного туризму. Крім того,

він забезпечує підвищення рівня зайнятості сільських жителів, зростання трудового потенціалу села, розбудову благоустрою сільських населених пунктів.

Сучасний міський турист віддає перевагу активному відпочинку в місцях з екологічно чистим навколишнім середовищем, а також шукає можливостей культурного збагачення, самоосвіти.

Для задоволення таких потреб Україна має надзвичайно великі туристично-рекреаційні можливості. Майже п'ятнадцять відсотків території – це курорти, зони відпочинку, гірські та приморські ландшафти, придніпровські зелені зони з прекрасним здоровим повітрям, чистими ріками, горами; місцевості, де збережені національні традиції, фольклор, музеї, церкви й інші прекрасні архітектурні пам'ятки. Існує понад 500 населених пунктів, які мають унікальну історико-культурну спадщину. Державою охороняється близько 30 національних і регіональних парків і садиб відомих діячів української культури. Визначними є лікувальні ресурси, зокрема більш ніж 400 джерел мінеральних вод і понад 100 родовищ цілющих грязей, велика кількість яких є унікальними не тільки для України, а й для Європи.

Значна частина цих ресурсів зосереджена в межах сільської місцевості, площа якої становить 69,3% території країни, та в межах лісових угідь, площа яких складає 17,2%. У селах України нараховується 6,3 млн житлових будинків, із яких 98% перебувають у приватній власності.

В Україні сільський зелений туризм, екотуризм та аграрний туризм є пріоритетними напрямками забезпечення комплексного розвитку сільських територій, диверсифікації аграрного виробництва. У своєму функціонуванні він орієнтується насамперед на регіони України, де існують відповідні рекреаційні ресурси й соціально-економічна потреба в цьому виді господарювання.

Проте на сьогодні, на жаль, цей напрям економіки сільськогосподарських підприємств, аграрної сфери, сільської місцевості розвинутий недостатньо.

Нині туризм, зокрема сільський зелений, – найбільш стрімко зростаюча галузь у світі. Закони України «Про туризм» і «Про особисте селянське господарство» надали право власнику селянської садиби надати послуги у сфері сільського зеленого туризму. Для екологічного маркування сільських осель введено програму «Зелена садиба».

Сільський туризм насамперед треба розглядати як можливість додаткового заробітку для сільського населення, як компонент комплексного розвитку сільських територій і сільської інфраструктури, а також як один із чинників стратегії подолання бідності в сільській місцевості [5]. Другий аспект полягає в популяризації української культури, поширенні знань та інформації про історичні, природні, етнографічні особливості України, що є підставою для визначення сільського зеленого туризму суспільною цінністю й корисною сферою відносин.

Основою сільського зеленого туризму є сам селянин і його підсобне господарство, побут. Передусім селянин запрошує до своєї оселі людину з міста подивитися на сільськогосподарське виробництво (як робиться сир, масло, ковбаса тощо, як вирощуються свині, корови, коні); подивитися на майстерність ремісника (як робиться дерев'яний чи глиняний посуд, плететься корзина тощо); побачити особливості національних традицій і самобутньої етнокультури різних регіонів України.

Основними ризиками, що перешкоджають розвитку туристичних послуг господарств населення, є такі:

- у Європі та світі немає образу України як цікавого для агротуризму краю;
- висока залежність туристичної сфери від погодних умов;
- більшість агроосель працюють без офо-

рмлення;

- недооцінка місцевою владою й населенням значення пам'яток історії та культури як туристичного ресурсу;
- недостатня кількість відпрацьованих туристичних маршрутів із презентабельними й культурними об'єктами;
- відсутність організаційних, психологічних та інших навичок туристичного бізнесу в сільського населення;
- неузгодженість цін на агротуристичні послуги однакової якості;
- брак у брендах туристичних установ, якісних орієнтирів, категоризації як бази порівняння та ін.;
- відсутність початкового капіталу й пільгового механізму кредитування для потенційних підприємців у сфері аграрного туризму;
- високі податки й відсутність податкових пільг [3].

Розвиток сільського зеленого туризму зможе забезпечити збільшення реальних доходів селян за рахунок надання послуг із прийому на проживання туристів; облаштування туристичних маршрутів і надання екскурсійних послуг; транспортного обслуговування туристів; егерської діяльності (полювання, аматорське та спортивне рибальство); надання послуг із прокату туристичного спорядження; виробництва й реалізації туристам екологічно чистих продуктів харчування, надання кулінарних послуг; реалізації товарів народних промислів; проведення культурно-розважальних заходів з урахуванням історико-етнографічної спадщини.

Агротуризм – це частина більш загального поняття сільського туризму, де сільське домогосподарство (агрооселя) є базою для туриста. Агротуризм має дещо спільне з екотуризмом, а саме відповідає критеріям екологічності [4]. Проте агротуризм має іншу мету: він пропонує перебування в аграрному підприємстві (фермерському гос-

подарстві) та агрооселі і вивчення сільсько-го способу життєдіяльності або просто відпочинок у мальовничій місцевості, тоді як екотуризм зосереджений на активному вивченні природи й часто на активних подорожах.

До видів аграрного туризму найчастіше відносять збирання овочів і фруктів, лікарських рослин, дарів лісу, розведення дичини як у вольєрах, так і в мисливських угіддях, конярство й кінні мандрівки, риборозведення й рибальство тощо. До речі, такі види промислів приносять чималі доходи, адже рівень їх рентабельності становить понад 50%. Зауважимо також, що розвиток агротуризму не потребує великих капіталовкладень і може бути альтернативою іншим видам туризму. Його розвиток допоможе підвищити зайнятість сільського населення, призупинить відтік молоді в міста, розширить рекреаційні можливості й покращить соціально-економічні умови в районі, підвищить рекреаційно-туристичну забезпеченість деяких верств міського населення.

Український селянин-фермер чи працівник колективного господарства в межах сільського туризму як виду підсобної діяльності може займатися:

– активним туризмом – збудувати на своїй території спортивний майданчик, кінний манеж, гірський витяг, ставок для спортивного рибальства, розробити та пропонувати своїм гостям як гід-екскурсовод пі-

шохідні, санны, вело- та кінні (бричкою чи верхи) маршрути й прогулянки;

– екотуризмом – організовувати своїм гостям відпочинок в екологічно чистій місцевості, надати їм можливість споживати екологічно чисту продукцію, допомагати в заготівлі лікарських трав, лісових ягід і грибів;

– мисливським туризмом;

– культурно етнічною діяльністю (кустарне вироблення та продаж відвідувачам сувенірної продукції ужиткових народних промислів, залучення туристів до організації й участі в національних обрядах, традиційних ремеслах українського селянина й господарсько-польових роботах (сінокіс, бджільництво, випас худоби тощо).

Туризм займає особливе місце в економіці країн, і саме розвиток сільського туризму дасть можливість зменшити рівень безробіття на ринку праці в Україні, скоротити міграції робочої сили із села до міста, розвивати соціальну інфраструктуру села, покращувати благоустрій осель, вулиць і сіл. Разом із цим він це дасть змогу збувати сільськогосподарську продукцію без посередників, відроджувати, зберігати та розвивати народні промисли й історико-культурні спадщини, диверсифікувати міцеву аграрну економіку, а також розширити загальний спектр туристичних послуг, які нині пропонує Україна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гловацька В. Сільський зелений туризм: сутність, функції, основні організації / В. Гловацька // Економіка АПК. – 2006. – № 10. – С. 148–155.
2. Горьовий В. Менеджмент фермерських господарств : [навчальний посібник] / за ред. В. Горьового. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 366 с.
3. Заставецький Т. Туризм як одна з пріоритетних галузей розвитку депресивного аграрного регіону / Т. Заставецький // Туризм сільський зелений. – 2007. – № 6. – С. 15–19.
4. Мармуль Л. Методичні підходи до оцінки ефективності туристичних послуг аграрних підприємств / Л. Мармуль, Т. Пінчук // Таврійський науковий вісник : збірник наукових праць. – Херсон : ХДАУ. – 2003. – Вип. 28. – С. 230–235.
5. Рутинський М. Сільський туризм : [навчальний посібник] / М. Рутинський, Ю. Зінько. – К. : Знання, 2006. – 271 с.

УДК 338.48+908(477КНЕ)

ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ТУРИСТИЧЕСКИХ МАРШРУТОВ ПО ХЕРСОНУ И ЮГУ УКРАИНЫ

Гоманюк Н.А.,
кандидат
социологических наук,
доцент кафедры социально-
экономической географии
(Херсонский государствен-
ный университет)

*В статье рассматриваются перспективы развития этнокультурного направления туризма в Херсоне и на Юге Украины, его познавательные возможности и воспитательный потенциал. Предоставляется описание греческого, польского, еврейского, немецкого и румыно-молдавского маршрутов по Херсону и Югу Украины и список других потенциальных этнокультурных маршрутов. **Ключевые слова:** этнокультурные маршруты, туризм, краеведение, Херсон, Херсонская область.*

*У статті розглядаються перспективи розвитку етнокультурного напрямку туризму в Херсоні та на Півдні України, його пізнавальні можливості й виховний потенціал. Надається опис грецького, польського, єврейського, німецького та румуно-молдавського маршрутів Херсоном і Півднем України та список інших потенційних етнокультурних маршрутів. **Ключові слова:** етнокультурні маршрути, туризм, краєзнавство, Херсон, Херсонська область.*

Homanyuk N. EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF ETHNIC AND CULTURAL TOURIST ROUTS IN KHERSON AND THE SOUTH OF UKRAINE. *The article considers the prospects for the development of ethnic and cultural tourism routs in Kherson and in the South of Ukraine, its educational opportunities and educational potential. Provide a description of the Greek, Polish, Jewish, German and Romanian-Moldovan routs in Kherson and South of Ukraine and a list of other potential ethnic and cultural routes. **Key words:** ethno-cultural routes, tourism, local history, Kherson region.*

Согласно данным Всеукраинской переписи населения 2001 г. на территории Херсонской области проживали более 115 национальностей. Представители многих из них участвовали в освоении земель Северного Причерноморья в XVIII – XIX вв. Многие народы, имеющие отношение к этому, оставили после себя ряд объектов материальной и духовной культуры, которые представляют и туристический интерес. По этим следам – этнокультурным маршрутам – можно прогуляться и вполне реально (пешком), и заочно (с помощью виртуальных экскурсий). Такие маршруты могут быть полезными и для тех, кто занимается организацией туристических поездок, и для тех, кто решил самостоятельно изучать историю, географию и культуру Юга Украины.

Вопросами, связанными с историей заселения Северного Причерноморья, зани-

малось немало историков, географов и краеведов, в частности В. Кабузан, З. Орлова, И. Ратнер, Б. Непомнящий [11; 12; 13]. Исследовательский интерес представляют также воспоминания и путевые заметки, в частности А. Афанасьева-Чужбинского и И. Векслера [1; 3], написанные в XIX – XX вв. Однако в контексте туристической работы в Херсоне наибольший интерес представляют работы херсонского краеведа и историка архитектуры С. Дяченко [3; 4; 5; 6], краеведов и журналистов Д. Белого, А. Скорохода, А. Паталаха [2; 14]. В их статьях накоплен пласт информации о значении представителей разных национальностей в истории Херсона и Северного Причерноморья.

Отдельно следует отметить наработки Херсонского городского центра молодежных инициатив «Тотем», осуществленные в

рамках проекта «Путь через культуру: развитие туризма на основе культурного разнообразия на Юге Украины» при поддержке Международного Вышеградского фонда в 2006–2007 гг. За время реализации проекта инициативной группой (Н. Гоманюк, С. Дяченко, Е. Афанасьева, М. Афанасьев и др.) не только исследовалась модель изучения и сохранения культур национальных меньшинств, но и вопросы их популяризации в туристическом бизнесе. Также разрабатывались механизмы развития мультикультурного туризма и сотрудничества с органами местного самоуправления в этом направлении. Во время этой работы параллельно изучался опыт польских и словацких организаций, реализующих мультикультурные проекты [9; 10].

В итоге было проведено исследование мультикультурного потенциала Херсонской области и Юга Украины в целом и в области туризма. На основе исследования было разработано и апробировано несколько этнокультурных туристических маршрутов в Херсоне со вспомогательными объектами в Херсонской и Николаевской областях. Маршруты были построены по следующей схеме: история появления этнической группы в крае, материальные объекты, связанные с ней (описание, местонахождение, фото), выдающиеся личности, источники, современность и, конечно, карта маршрута. Таким образом, маршруты существовали на практике (можно было заказать экскурсию) и в виртуальном пространстве (в интернете можно было ознакомиться с описанием маршрута, первоисточниками, документами).

В целом было выделено несколько этномаршрутов, названия которых были связаны или с важными историческими событиями, или с конкретными объектами, или с личностями:

1. Греческий маршрут «От острова Хиос до городов Юга Украины (Херсон, Одесса)»;

2. Еврейский маршрут «Следами хасидских цадиков»;

3. Маршрут «Екатерининские колонисты: немцы, шведы, меннониты, сербы Юга Украины»;

4. Маршрут «По дороге в коммунизм: испанцы, американцы, венгры на Херсонщине»;

5. Маршрут «По следам депортаций и трансферов населения: поляки, русины (лемки), староверы на Херсонщине»;

6. Маршрут «Сечи Херсонщины. Места казацкой славы»;

7. Маршрут «Следами депортированных народов: крымские татары, турки-месхетинцы, немцы, корейцы на Херсонщине»;

8. Маршрут тюркских народов Юга Украины «По ногайской степи» (крымские татары, османские и месхетинские турки, ногайцы, караимы);

9. Польский маршрут «Колокол «Мариуш Заруский»»;

10. Румыно-молдавский маршрут «Дунайские монархи на Днестре».

Часть маршрутов была проработана по исходной схеме, часть осталась только запланированной. Ниже дано описание маршрутов, которые были разработаны в ходе реализации проекта и частично изданы в виде буклета «Путь через культуры. Этнокультурные маршруты по Херсону и Югу Украины» (2007 г.) и по которым проводились экскурсии.

Греческий маршрут:

1. Греко-Софиевская церковь, основанная в 1780 г. переселенцами с острова Хиос (ул. Краснофлотская, 11);

2. Греческий некрополь – могилы первых греческих купцов на Старом городском кладбище (пр. Ушакова);

3. Дом Калагеорги – дом, в котором жил вице-губернатор Херсонской губернии Иван Калагеорги, грек по происхождению, с супругой – дочерью Екатерины II и князя Потемкина (ул. Комсомольская, 36);

4. Краеведческий музей: «Наказ» Екатерины II в переводе на греческий язык Херсонского архиепископа Евгения Булгариса (ул. Соборная, 9);

5. Магазины греческих купцов (ул. Суворовская);

6. Памятник корабелам: греки были одними из первых моряков на Черноморском флоте (набережная Херсона);

7. Херсонский краеведческий музей: экспозиция, бытовые предметы херсонских греков, общий обзор, греки на Черноморском флоте.

Еврейский маршрут:

1. Дом главного раввина, Еврейская больница (ул. Суворова (западная часть));

2. Еврейские колонии Херсонщины: с. Львово Бериславского района, с. Бобровый Кут, с. Большая Сейдеминуха (пгт. Калининское), с. Малая Сейдеминуха Великоалександровского района и другие. Синагоги, кладбища, жилища, традиционное хозяйство, мемориалы, посвященные Холокосту;

3. Еврейское кладбище с захоронениями известных в Херсоне религиозных, общественных деятелей и предпринимателей (ул. Розы Люксембург, 10);

4. Мемориалы Холокоста в Херсоне: памятный камень на углу ул. Дружбы и ул. Красностуденческая, околица с. Зеленовка и микрорайона 2-й Таврический, памятная доска в Херсонской городской клинической больнице имени Афанасия и Ольги Тропиных (ул. Комарова, 2);

5. Могила эmissара хасидской династии Шнеерсонов Илеля Малисова (пр. Ушакова, 48, в частности во дворе за зданием ДОСААФа);

6. Остатки здания, где находился Еврейский театр (ул. Горького, 17, а именно здание Херсонской филармонии);

7. Планетарий – здание Большой синагоги (ул. Коммунаров, 14);

8. Синагога «Хабад» – единственная действующая синагога в Херсоне (ул. Горького, 27);

9. улицы Полякова, Подпольная, Л.Толстого: синагоги и молитвенные дома, жилая застройка, Херсонское гетто в годы войны;

10. ул. Шолом-Алейхема: бывшая Еврейская улица, характерная застройка, старые резни;

11. Участок Самуила Писаренко (дома на ул. Горького, Комсомольская, 21 января);

12. Херсонский еврейский благотворительный центр «Хесед-Шмуэль» (ул. Красностуденческая, 24, площадь Корабелов), музей «Херсон еврейский».

Польский маршрут:

1. Дом католического общества (ул. Комсомольская, 40);

2. Костел – центр духовной жизни польской общины Херсона, колокол «Мариуш Заруский», польская воскресная школа (ул. Комсомольская, 37);

3. Могила Мариуша Заруского – польского военачальника и известного общественного деятеля; захоронения жертв сталинских репрессий (Старое городское кладбище, ул. Молодежная, 5);

4. Музей природы – мемориальная комната польского ученого Юзефа Пачоского (ул. Горького, 5);

5. Польские сельские поселения: Цареводар (сейчас с. Правдино Белозерского района Херсонской области), с. Преображенка Чаплинского района: костёлы, кладбища, жилая застройка;

6. Херсонский краеведческий музей: экспозиция, общий обзор, польские торговые конторы конца XVIII в.;

7. Постамент памятника Феликса Дзержинского – основателя Всероссийской чрезвычайной комиссии и советского государственного деятеля, отец которого работал в Херсонской гимназии (угол ул. Чекистов и Кирова).

В маршруты вносились также объекты, связанные с далеко неоднозначными событиями и личностями.

Румыно-молдавский маршрут:

1. Гостиница «1 Мая». В гостинице «Европейская» (ныне «1 Мая») в годы Первой мировой войны были размещены эвакуированные представители румынских властей. Планировалось также размещение в Херсоне румынского королевского двора короля Фердинанда I.

2. Дворец детского и юношеского творчества – дом, в котором также располагалось румынское правительство во время эвакуации в годы Первой мировой войны (ул. Чекистов, 2);

3. Дом Скарлато – доходный дом купца Михаила Скарлато, сына бессарабского генерал-губернатора. Один из красивейших жилых домов Херсона – дом Скарлато, как его именуют и сейчас, принадлежал потомкам молдавских бояр Скарлато, переселившимся в Херсон (ул. Горького, 32);

4. Дом, в котором проживал Игорь Смирнов – первый президент Приднестровской Молдавской республики (ул. Греческая, 41). В двухэтажном доме провел свои детские годы Игорь Смирнов – президент Приднестровской Молдавской Республики. Его отец Владимир Смирнов работал в отделе кадров Херсонского горисполкома, а потом 1-м секретарем Голопристанского райкома партии. Но еще теснее жизнь Смирнова была связана с Новой Каховкой, где он провел значительную часть жизни, работая на предприятиях города;

5. Краеведческий музей. В Херсонском краеведческом музее находится коллекция Иона Суручана. Среди наиболее интересных собственно молдавских экспонатов – надгробные плиты молдавских дворян (ул. Соборная, 9);

6. Могила молдавского господаря Эмануила Росетте (Джиани-Русета). У стен Екатерининского собора среди могил героев Очакова находится необычное захоронение. Здесь покоится прах господаря Молдавии и Валахии Джиани-Русета (ул. Перекопская, 13);

7. Села Большая и Малая Андроновки

Скадовского района Херсонской области и с. Великосербуловка Еланецкого района Николаевской области. Села были основаны молдавскими переселенцами. В последнем имеется интересный Музей истории села в здании библиотеки.

Немецкий маршрут:

1. Дом лютеранского общества и Лютеранская улица, на которой находилась лютеранская кирха (ул. Кирова, 4);

2. Дом Суворова – дом, в котором жил король Вюртемберга Фридрих Вюртембергский (ул. Суворова, 1а);

3. Могилы немецкого принца Карла Генриха Александра Вюртембергского и отца и сына Меллеров (ул. Перекопская, 13);

4. Немецкие колонии Херсонщины и Николаевщины: Мюльгаузендорф (с. Змиевка Бериславского района), Кронау (пгт. Высокополье), Христина (с. Новосафроновка Новоодесского района) и ряд других. Кирхи, кладбища, жилища, колодцы, погребки и другие хозяйственные постройки. В Новосафроновке, где хорошо сохранилась целая улица со старыми немецкими домами, экскурсию проводит школьный учитель и краевед Геннадий Коваль;

5. Херсонский краеведческий музей: экспозиция, общий обзор «Немцы в жизни Херсона», бытовые предметы херсонских немцев, реликвии;

6. Немецкое военное кладбище времен Второй мировой войны (ул. Тельмана, район завода «Дельта»);

7. Старое городское кладбище – могила Иоганна Германа, соратника Ивана Ганнибала (ул. Молодежная, 5).

Проведенная работа позволяет сделать вывод, что этнокультурное направление на Юге Украины имеет серьезный потенциал. Путешествие по этнокультурным маршрутам помогает не только по-новому оценить историю родного края, но и по-новому взглянуть на свое отношение к себе, близким и дальним соседям, тем, кого мы называем друзьями или соперниками, к какой

бы национальности они себя не относили. Познавая культуру друга, люди не только избавляются от стереотипов и страхов в отношении представителей других национальностей, но и лучше начинают понимать свою культуру, язык, ведь в них, как правило, существует масса заимствований из культур соседних народов.

Учитывая то, что развитие туризма на Херсонщине определено как одно из стратегических направлений, необходимо включить и этнокультурное направление в программы развития туризма в регионе. Если говорить о бизнесе, то как самостоятельное направление оно, скорее всего, не будет иметь коммерческого успеха, но как вспомогательное может существенно разнообразить программу пребывания на

Херсонщине гостей из других стран и регионов Украины. Этнокультурное направление может по новому структурировать также краеведческую и воспитательную работу в школе, высших учебных заведениях.

Работу можно продолжать как в направлении усовершенствования уже имеющихся маршрутов, так и создания новых этнокультурных маршрутов. Это могут быть маршруты, связанные как с отдельными этническими группами (болгарами, венграми, сербами, белорусами, французами), так и комбинированные маршруты, связанные с теми или иными видами экономической деятельности, историческими процессами, стилями в архитектуре, жанрами искусства и т. д.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка по Низовьям Днепра (в 1858–1860 гг). Поездка в Южную Россию : в 2 ч. / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1863– . – Ч. I : Очерки Днепра. – 1863. – С. 229–460.
2. Белий Д. Культурне та громадське життя єврейських землеробських колоній Херсонського повіту на зламі доби (1919–1922 рр.): за матеріалами Державного архіву Херсонської області / Д. Белий // Південний архів. Серія «Історичні науки». – Херсон, 2001. – Вип 6. – С. 26–37.
3. Векслер И. Херсон и его жители / И. Векслер // Старожитності Південної України / упор. : В. Андреев, Т. Братченко, С. Дяченко, С. Андреева. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – С. 51–57.
4. Гоманюк Н. Курбан-Байрам в Херсоне / Н. Гоманюк // Кофеин. – 2007. – № 4. – С. 96–99.
5. Дяченко С. «Американская мечта» на Херсонщине / С. Дяченко // Кофеин. – 2007. – № 5. – С. 114–118.
6. Дяченко С. Ногай Татарлеринугн Топраги / С. Дяченко // Бивни. – 2005. – № 41. – С. 8.
7. Дяченко С. Экскурсия по еврейскому Херсону / С. Дяченко // Кофеин. – 2007. – № 5. – С. 68–73.
8. Дяченко С. Этнографические мотивы в архитектуре Херсона / С. Дяченко // Сборник докладов международной конференции по дизайну / Херсонский государственный технический университет. – Херсон : ХГТУ, 1999. – С. 67–81.
9. Кабачій Р. Херсон в гостях у Пряшева. Досвід української меншини в Словаччині може згодитися при створенні туристичних маршрутів на півдні України / Р. Кабачій [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://umoloda.kiev.ua/regions/0/222/0/33882>.
10. Кабачій Р. Послевоенные переселенцы на Херсонщине / Р. Кабачій, М. Гоманюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.artkavun.kherson.ua/org/index.php?lang=rus&article_id=2716&part=13&PHPSESSID=285c55f88bae4dcfff18ab8e057e9a3a.
11. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.) / В. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 308 с.
12. Непомнящий Б. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы / Б. Непомнящий. – Херсон : Олди-плюс, 2004. – 340 с.
13. Орлова З. Из истории заселения Херсонщины / З. Орлова, И. Ратнер. – Херсон : ГАХО, 1993. – 128 с.
14. Путешествие по Херсонщине : [энциклопедия-путеводитель]. – Херсон : Наддніпряночка, 2008. – 300 с.

УДК 796.5

ВИДИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

Машкова О.В.,

кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

Богадъорова В.С.,

магістрант факультету біоло-
гії, географії і екології
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті систематизовано наявні види екстремального туризму. Розкрито суть понять повітряного екстремального туризму: банджі-джампінг, роуп-джампінг, вінгсьют, дельтапланеризм і парапланеризм, стрибки з парашутом; наземних видів: альпінізм і скелелазіння, гірські лижі й сноубордінг, кайтінг, маунтинбайкінг, маунтинбордінг, мото- та авто подорожі, пішохідні мандрівки, сендбордінг, спелеотуризм, Х-гонки або екстремальні гонки; водних: вейкбордінг, віндсерфінг, водні лижі, дайвінг, каякінг, рафтинг, серфінг, флайбордінг. Проаналізовано екзотичні види екстремального туризму: джайлоо туризм, космічний туризм, туризм на Північному і Південному полюсах. **Ключові слова:** екстремальний туризм, види екстремального туризму, повітряний, наземний, водний, екзотичний туризм.*

*В статье систематизированы имеющиеся виды экстремального туризма. Раскрыта суть понятий воздушного экстремального туризма: банджи-джампинг, роуп-джампинг, вингсьют, дельтапланеризм и парапланеризм, прыжки с парашютом; наземных видов: альпинизм и скалолазание, горные лыжи и сноубординг, кайтинг, маунтинбайкинг, маунтинбординг, мото- и авто путешествия, пешеходные путешествия, сендбординг, спелеотуризм, Х-гонки или экстремальные гонки; водных: вейкбординг, виндсерфинг, водные лыжи, дайвинг, каякинг, рафтинг, серфинг, флайбординг. Проанализированы экзотические виды экстремального туризма: джайлоо туризм, космический туризм, туризм на Северном и Южном полюсах. **Ключевые слова:** экстремальный туризм, виды экстремального туризма, воздушный, наземный, водный, экзотический туризм.*

***Mashkova O., Bogadorova V. TYPES ADVENTURE TOURISM.** In the paper the available types of adventure tourism. The essence of the concepts of air adventure tourism: bungee jumping, jumping roup, Wingsuit flying, gliding and a couple of gliding, parachuting; terrestrial species, mountaineering and rock climbing, skiing and snowboarding, kitesurfing, mauntynbayking, mauntinbording, motorcycle and car travel, hiking journey, sandboarding, caving, X-racing or extreme race; water: wakeboarding, windsurfing, water skiing, scuba diving, kayaking, rafting, surfing, flaybording. Analyzed exotic adventure tourism: dzhayloo tourism, space tourism, tourism in the North and South poles. **Key words:** adventure tourism, adventure tourism types, air, land, water, exotic tourism.*

Постановка проблеми. Екстремальний туризм став розвиватися з початку ХХ століття, коли набули поширення рафтинг, стрибки з парашутом, альпінізм і багато інших видів небезпечних розваг. Нині цей вид туризму є одним із найперспективніших у світі, оскільки розвивається швидкими темпами. Усе більше людей надають перевагу активному відпочинку, що перед-

бачає подолання труднощів та небезпек, які чатують на туриста. Причому це стосується не тільки професіональних туристів, для яких ризик – це стиль життя, а й для простих людей. Різноманіття видів екстремального туризму в наш час просто захоплює. Кожний видає щось особливо нове, щоб лиш привабити туристів та просто любителів гострого відчуття. Турист уже зма-

гається з природою: переборює гірські річки, гостює в небезпечних печерах, підкорює води океанів та морів, дізнається про небо за допомогою різноманітних пристроїв, а також може злітати на декілька днів у космос. Проте саме поява з кожним роком усе нових і нових видів екстремального туризму зробила актуальним нове узагальнення його видів.

Ступінь розробленості проблеми.

Дослідженням екстремального туризму в Україні присвячені праці Ю.А. Грабовського, О.В. Сколій, Т.В. Сколій, Х.Й. Роглева, З.І. Філіпова та інші.

Метою дослідження є узагальнення понять і термінів екстремального туризму. Відповідно до мети були поставлені завдання: а) узагальнити поняття та терміни, які входять у концептуальне поле дослідження; б) систематизувати існуючі види екстремального туризму.

Виклад основного матеріалу. Любителі адреналіну в крові у всьому світі підкорюють воду, землю й повітря. Такі люди називаються екстремали, а активні види відпочинку, подорожі, які пов'язані з ризиком для здоров'я і життя людини, – екстремальним туризмом. Отже, *екстремальний туризм* – різновид туризму, який пов'язаний із певним ступенем ризику або з поза межними фізичними чи психічними навантаженнями в надважких умовах [1].

Екстремальний туризм можна поділити на декілька видів: повітряний, наземний, водний та екзотичний, але бувають випадки, коли важко визначити, до якого виду належить така подорож. І все ж таки розглянемо кожен вид більш детально.

Повітряні види екстремального туризму

Банджі-джампінг (від *bungee* – «авіаційна еластична снасть» і *jumping* – «стрибання», «стрибок») – екстремальний вид спорту, у якому екстремал, прив'язаний страхувальним еластичним канатом до бази, стрибає з висоти кількох десятків метрів і певний час знаходиться у вільному падінні. При наближенні до землі або води (зазвичай стрибки здійснюються над водою) канат натягується й стрибун підлітає вгору. Перевантаження, яких зазнає екстремал, становлять не більше 2.5–3.5 g, щоб не нашкодити здоров'ю стрибуну.

Роуп-джампінг (від *rope* – «шнур» і *jumping* – «стрибання», «стрибок») – відносно молодий напрям екстремального спорту, який полягає в здійсненні стрибка з висотних об'єктів природного та антропогенного походження з використанням професійного альпіністського спорядження. Використання альпіністського спорядження розширює коло об'єктів, які можуть бути придатними для здійснення роуп-джампінгу, на відміну від інших споріднених видів екстремальних стрибків. В основі здійснення безпечного стрибка покладений принцип «маятника». За рахунок принципу «маятника» та динамічності альпіністських шнурів відбувається погашення динамічного навантаження від ривка, що дозволяє забезпечити безпеку стрибуну. За певних умов роуп-джампінг дозволяє здійснювати під час польоту стрибка елементи акробатики.

Вінгсют (анг. *wingsuit* – білка-летяга) або «бьордман» (людина – птах)) – це вид екстремального туризму, у якому для збільшення площі поверхні людини, що дозволяє їй планувати в повітрі, використовується комбінезон-крило. Під час польоту па-

рашутист рухається вперед і вниз. За 1 метр польоту вниз деякі спортсмени пролітають до 3 метрів вперед. Швидкість польоту може досягати 200 км/год. Для приземлення використовується парашут.

Дельтапланеризм – польоти на дельтаплані – спеціальному літальному засобі.

Парапланеризм (параглайдінг) – вид спорту, у якому змагання проводять із використанням параплана (надлегкого (5–7 кг) безмоторного літального апарату).

Стрибки з парашутом – один із видів авіаційного спорту. Підрозділяється на підвиди: класика, групова акробатика, купольна акробатика, свуп, скайсерфінг, фріфлай тощо. Стрибки з парашутом – дуже захоплюючий вид не тільки спорту, але останнім часом і пригодницького туризму. В основному для екстремала, який не займається парашутизмом професійно, це вільне падіння з подальшим польотом із випущеним парашутом самостійно або у зв'язці з інструктором. Такі види, як повітряна акробатика, фріфлай і скайсерфінг більше належать до професійного спорту [1; 5].

Наземні види

Альпінізм – вид спорту та активного відпочинку, що має на меті сходження на вершини гір із наступним спуском шляхом підйому або іншим шляхом. Сьогодні альпінізм являє собою цілу індустрію, яка рівномірно розвивається та популяризується [8].

Скелелазіння – вид спорту, який полягає у вільному лазінні (найчастіше – сходженню) по природному (скелі) або штучному (скалодром) рельєфу. Це самостійний вид спорту, який вийшов з альпінізму й нерозривно пов'язаний із ним. Різниця між альпінізмом і ске-

лелазінням у тому, що в скелелазінні, як правило, є постійні (статичні) точки опори – гаки, які забетоновані в скелю, а в альпінізмі, навпаки, усі точки страховки, як правило, є тимчасові (френди, закладки тощо). Крім того, альпінізм, на відміну від скелелазіння, дозволяє лазіння із застосуванням спеціальних інструментів та додаткового спорядження.

Гірські лижі – один із найстаріших видів активного відпочинку. Майже в будь-якому гірськолижному курорті є спуски як для професіоналів, так і для новачків, яких завжди можуть навчити правильно кататися місцеві інструктори.

Сноубордінг – (від англ. *snow* – сніг, *board* – дошка) – спуск по снігу з гірських схилів на спеціально обладнаній дошці. Екстремальні захоплення, пов'язані з гірськими лижами і сноубордом, можна розділити на декілька груп: фріскінг (*frisking*, або *Freddie*) – спуск по крутих непідготовлених схилах зі складним рельєфом; хеліскінг (*heliskiing*) – те ж саме, але з використанням вертольота як засобу доставки на гору; скітур (*ski touring*) – гірський туризм із використанням лиж і спеціальних кріплень для підйому в гору; лижний альпінізм – сходження на гору з метою спуститися на лижах чи сноуборді; «*New school*» –сноубордичний фрістайл [4].

Кайтінг (від англ. *kite* – повітряний змій) – вид активного відпочинку, суть якого полягає в тому, що людина розганяється за допомогою повітряного змія, мотузок від якого знаходиться в її руках. Кайтінг є всесезонним спортом, кататися можна по воді, землі або снігу (тому кайтінг можна віднести і до водних видів екстремального туризму). Із кайтом можна прокотитись у поєднан-

ні із кайтбордом, сноубордом, гірськими лижами, баггі, роликовими або звичайними коньками, каяком тощо [7].

Маунтинбайкінг (від англ. *mountain bike* – гірський велосипед) – це екстремальний вид наземного туризму, що передбачає їзду на гірському велосипеді на різного роду височинах. Стили їзди бувають декількох видів: *Freeride* (екстремальне позатрасове катання); *Downhill* (швидкісний спуск); *Trial* (віртуозні стрибки) [3].

Маунтінбордінг (від англ. *mountainboard* – «гірська дошка») – вид спорту, що полягає в спуску з гір на снаряді під назвою *маунтінборд*. При цьому, на відміну від сноуборду, переміщення здійснюється не по снігу, а по твердому ґрунту. Конструктивно маунтінборд являє собою підставу (дошку), яка за формою нагадує сноуборд, до якого приєднані дві пари великих (більших ніж у скейта) коліс. Маунтінбордінг еволюціонував із скейтбордінгу. Маунтінборд використовують як літню заміну сноуборду. Тому маунтінборд призначений більше для маневрів і поворотів, ніж для розгону та катання на максимальних швидкостях. На маунтінборді можна покататися там, де скейт не проїде й поготів, і де немає снігу для сноуборду. Спортсмен на дошці контролює кожен її рух і навіть швидкість. Серед основних напрямів у маунтінбордінгу можна виділити такі: *фрістайл* – акробатика на маунтінборді; *фрірайд* – вільне катання в горах на пересіченій місцевості.

Мото- та авто подорожі – мається на увазі подолання «непрохідних», екстремальних ділянок (пустелі, заболоченості, гірські схили) за допомогою техніки. Зокрема, трофі-рейди – змагання з подолання бездоріжжя зазви-

чай на повнопривідних автомобілях (позашляховиках), спеціальних позашляхових мотоциклах, квадроциклах. Як правило, у трофі-рейдах, на відміну від автогонок, швидкість проходження маршруту не так важлива – необхідно просто укластися в заліковий час. Важливіше успішно пройти всі спецділянки та виконати завдання всіх змагальних етапів.

Пішохідні мандрівки включають у себе пересування групи з пункту А в пункт Б за певний проміжок часу й подолання перешкод. Популярними видами екстремальних пішохідних туристичних мандрівок є туристичне орієнтування, рогейн, трейлраннінг і скайлранніг тощо.

Сендбордінг (від англ. *sand* – пісок, *board* – дошка) спуск із піщаних схилів на спеціально обладнаній дошці.

Спелеотуризм – вид подорожей, основним місцем зосередження яких є печери.

Х-гонки або *екстремальні гонки* – проводяться переважно для команд, які складаються з професіоналів, які настільки добре фізично й професійно підготовані, що можуть займатися скелелазінням, рафтігом, долати перешкоди на велосипеді, коні тощо з метою якомога швидше пройти дистанцію в 3–4 сотні кілометрів, використовуючи свої навички (можна віднести й до інших видів екстремального туризму) [1; 5].

Водні види

Вейкбордінг (часто просто *вейк*, від англ. *wake* – кильватер, *board* – дошка) є комбінацією водних лиж, сноуборду, скейта й серфінгу. Катер буксирує райдера, який стоїть на короткій, широкій дошці. Рухаючись на швидкості 30–40 км/год. з додатковим баластом на борту, катер залишає за собою хви-

лю, яку рейдер використовує як трамплін. У стрибку можна виконати безліч різноманітних трюків.

Віндсерфінг (від англ. *wind* – «вітер») – вид вітрильного спорту й водних розваг, в основі якого лежить майстерність управління на водній поверхні легкою дошкою невеликого розміру з встановленим на ній вітрилом.

Водні лижі – один із найвідоміших видів активного відпочинку. Це гідна заміна гірським і біговим зимовим лижам.

Дайвінг (від англ. «*to dive*» *пирнати*) – це підводне плавання зі спеціальним спорядженням. Дайвінг поділяють на три класи: 1) рекреаційний дайвінг – підводне плавання для відпочинку, обмежений глибиною 40 метрів. 2) професійний дайвінг (або комерційний), «водолазні роботи». 3) фрідайвінг – підводне плавання на затримці дихання, дозволяє пробути під водою кілька хвилин.

Каякінг – вид спорту й також дозвілля, який полягає в плаванні на воді у вузьких довгих човнах (каяках), середньою довжиною від 2,7 до 5 метрів та середньою шириною від 50 до 80 см. Цей вид спорту розрахований на одну людину. Розрізняють три основні його напрями: слалом, родео та сплав. Слалом – це вміння маневрувати на каяці, відчуваючи шлюпку й воду; родео – виконання різних трюків на шлюпці за рахунок особливостей рельєфу ріки; сплав – водний похід гірською річкою, часто з елементами гри, де необхідно подолати перешкоди у вигляді бочок, водяних валів та інших перешкод.

Рафтинг (від англ. «*рафт*», що означає «пліт») – це сплав групи людей бурхливою річкою на спеціальному надувному судні, яке називається «рафт», байдарці або каное [2].

Серфінг – водний вид спорту, у якому спортсмен повинен піймати хвилю, що йде до берега, і проїхати на її гребені на спеціальній плоскій дошці з невеликим кілем (лежачи або стоячи). Використовуються й інші засоби: каяк, серф-лижі, власне тіло (бодісерфінг) тощо.

Флайбордінг (від англ. *fly* – *політ*, *board* – *дошка*) – це вид розваг на воді, який являє собою процес руху в повітрі на дошці. Політ відбувається за рахунок потужного напору струменя води, спрямованої в дно дошки. Невід’ємним атрибутом флайбордінга є так званий нагнітач. У його ролі виступає водний мотоцикл. За допомогою флайборда людина здатна підніматися в повітря на 10–15 метрів й опускатися під воду. У флайбордінгу можна виконувати різні трюки: сліпи, сальто, спини тощо [6].

Екзотичні види екстремального туризму

Джайлоо туризм (від киргизького слова «*жайлоо*» – «*летовка*», альпійський луг, пасовище, антонім слів «*киштоо*», «*киштак*» – *зимівля, зимовище*) – один із нових видів туризму. Джайлоо-тури влаштовуються в населені корінними народами важкодоступні місця, яких цивілізація практично не торкнулася, де немає електрики та мобільного зв’язку. Завдяки цьому мешканці міст мають можливість деякий час пожити в середньовічних або навіть первісних умовах.

Космічний туризм – найдорожчий і, мабуть, найекзотичніший вид екстремального туризму – подорож на орбіту Землі.

Туризм на Північному і Південному полюсах. Відносно недавно почали здійснюватися круїзи до Арктики й Антарктики. І все більше охочих хочуть

побувати в екстремальних кліматичних умовах і подивитися на екзотичних тварин, наприклад пінгвінів [1].

Висновки. Різноманіття видів екстремального туризму в наш час просто захоплює. Однак усе ж таки екстремальний туризм можна поділити на низку видів: повітряний, наземний, водний та екзотичний.

До повітряного екстремального туризму відносять банджі-джампінг, роуп-джампінг, вінгсют, дельтапланеризм і парашанеризм, стрибки з па-

рашутом. До наземних видів – альпінізм і скелелазіння, гірські лижі й сноубордінг, кайтінг, маунтинбайкінг, маунтінбордінг, мото- та авто подорожі, пішохідні мандрівки, сендбордінг, спелеотуризм, Х-гонки або екстремальні гонки. Водними видами є вейкбордінг, віндсерфінг, водні лижі, дайвінг, каякінг, рафтинг, серфінг, флайбордінг. Екзотичні види екстремального туризму – джайлоо туризм, космічний туризм, туризм на Північному та Південному полюсах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкин А.В. Специальные виды туризма / А.В. Бабкин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 252 с.
2. Козинець В.М. Безпека життєдіяльності у сфері туризму : [навч. посіб.] / В.М. Козинець. – К. : Кондор, 2006. – 575 с.
3. Маунтинбайкінг – спорт или екстремальный вид туризма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cyclepedia.ru/content/mount-extreme>.
4. Наземні види екстремального туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vseoturizme.com/uk/priklyuchenskiy-turizm/61-zemnie-vidi.html>.
5. Федерації-члени СКУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scu.org.ua/federacii-neolimpijskogo-sporty-ukrainu.html>.
6. Флайбордінг – новий вид екстремального відпочинку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://go-go.ua/vodni-vrazhennya/flybord>.
7. Что такое кайтинг? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiteportal.ru/?tag=kiteboarding>.
8. Школа І.М. Менеджмент туристичної індустрії : [навч. посіб.] / І.М. Школа. – Чернівці : ЧТЕІ КНЕУ, 2003. – 662 с.

УМОВИ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ВІСНИКУ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ «ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ»

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки» – географічний науково-теоретичний фаховий журнал, заснований у 2014 р.

У журналі висвітлюються актуальні питання і результати наукових досліджень з метою ознайомлення географічної спільноти з сучасними регіональними дослідженнями, новітніми досягненнями в галузі географічної освіти в контексті вирішення актуальних і проблемних питань географічної науки..

До друку приймаються статті докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців (аспірантів, здобувачів), а також інших осіб, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів журналу дозволяється тільки з дозволу автора і редакції.

Просимо вас дотримуватися правил підготовки, комплектації та оформлення рукописів для **Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»**. Авторські рукописи мають бути оформленими відповідно до державних стандартів і мати такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невиділених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

1. Вимоги до оформлення тексту рукопису.

1.1. Папір формату А4. Параметри сторінки: всі поля – по 20 мм; шрифт – Times new roman, 14 pt.; інтервал між рядками – 1,5.

Стаття повинна містити наступні елементи: УДК; прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів); назву статті; анотації (до 500 знаків) та ключові слова українською, російською та англійською мовами (анотація англійською мовою має містити переклад прізвищ авторів та назви статті). Далі розміщують текст статті.

1.2. Посилання на джерела необхідно робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідно джерела. Наприклад, [1, с. 12]. Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел **відповідно** до стандартів бібліографічного опису (див. стандарт «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис» (ДСТУ 7.1:2006 та Форма 23, затверджена наказом ВАК України від 29 травня 2007 року № 342). Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

1.3. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски.

2. Обсяг авторських рукописів. Обсяг статті – до 20 стор.; наукових повідомлень – до 10 стор., рецензій тощо – до 3 стор.

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 1

Підписано до друку 26.12.2014
Формат 60x84/8. Папір Офс.
Ум. арк. 10. Наклад 300 примірників.

Видання та друк: ФОП Грінь Д.С.,
73033, м. Херсон, а/с 15
e-mail: dimg@meta.ua
Свід. ДК № 4094 від 17.06.2011